

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

St. Jerome

**ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО
НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ**

Збірник наукових праць

Інститут культурології
НАМ України
Київ — 2014

УДК 130.2:929(08)
ББК 71.Оя434
П63

**Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
Національної академії мистецтв України**

Виконано в рамках фундаментальних досліджень
Інституту культурології Національної академії мистецтв України
за темою: «Категоріальний та методологічний апарат культурної
антропології як знаряддя дослідження культурного розвитку»

Рецензенти:

В. М. Піскун,

доктор історичних наук, зав. відділу Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України;

І. М. Юдкін,

доктор мистецтвознавства, член-кореспондент НАМ України,
зав. відділу Інституту мистецтвознавства,
фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

П63 Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні
візії: зб. наук. пр. / І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук,
І. М. Преловська, В. С. Шульга [та ін.]. — К.: Інститут культурології
НАМ України, 2014. — 272 с. — Інформація про авт. і рез. ст. укр.,
англ.

ISBN 978-966-2241-38-9

Видання присвячене українському культурному та громадському
діячеві, етнографові-новатору, краєзнавцю, священику, одному з
засновників та єпископу Української автокефальної православної церкви
Маркові Федоровичу Грушевському. Його громадська, релігійна та
дослідницька діяльність постає на тлі перших спроб становлення України
як незалежної держави. Завдяки таким непересічним особистостям
стався сплеск українського духовного та культурного розвитку на зламі
XIX—XX століть. Праці Марка Грушевського мають і сьогодні вплив на
українську культуру.

УДК 130.2:929(08)

ББК 71.Оя434

ISBN 978-966-2241-38-9

© І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук,
І. М. Преловська, В. С. Шульга та ін., 2014
© Інститут культурології НАМ України, 2014

ЗМІСТ

Ю.Богущий. Переднє слово	7
РОЗДІЛ 1. ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ	11
Микола Кучеренко Науковець і громадянин	12
Ігор Гирич Українське священицтво як носій національних цінностей	73
Ірина Преловська Діяч на ниві українського православ'я	81
Іван Дзюба Проблема зреченства в УАПЦ у 1920-1930-х роках: історико-богословський погляд	105
Тетяна Євсєєва Особливості збереження/порушення православними священиками вірності канонічному обов'язку в 1920-1930-х роках	119
Надія Кукса Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині	129
Олександр Бонь Марко Грушевський в українському церковно-визвольному русі Канівського повіту 1920 року	137
Варвара Шульга Духовна спорідненість і співпраця братів: листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського:	144
РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ДОРОБОК МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО	157
Ярослава Левчук Перший український дослідник традиційної дитячої субкультури	158
Олена Боряк Праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в контексті європейських досліджень	179

Валерій Старков	
Марко Грушевський як дослідник ігрової культури українців	186
Яніна Діденко, Надія Кукса	
Дослідження доробку Марка Грушевського у науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»	192
РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРІЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО	197
Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича	198
Зауваги до автобіографії М. Грушевського (<i>коментар М. Кучеренка</i>)	204
Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського (<i>упорядкування В. С. Шульги</i>)	207
Коментарі до листів (<i>підготувала В. С. Шульга</i>)	248
Про авторів	271

ЛИСТИ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського повністю подаються вперше. Хронологічно листи охоплюють період 1891–1912 років (1891 — 2, 1892 — 4, 1893—7, 1896 — 7, 1897 — 2, 1898 — 3, 1899 — 1, 1900 — 3, 1901 — 2, 1903 — 1, 1905 — 2, 1906 — 3, 1907 — 1, 1908 — 3; 1909 — 2, 1911 — 1, 1912 — 1. 17 листів мають авторську дату, поштові листівки датовано за штемпелем, у 26 листах дату встановлено за змістом. Якщо дата і місце написання листа встановлено упорядником, то вони беруться у квадратні дужки. Листи розміщено у хронологічному порядку (за датою першого листа). Нумерація наскрізна. Відповідно пронумеровано і коментар. Тексти листів подано за автографами. Авторські скорочення розкрито в квадратних дужках. Непрочитані слова позначено трьома крапками в ламаних дужках. Усі листи, за винятком двох, написано українською мовою фонетичним правописом. Збережено авторську лексику. На правописному рівні мову дещо осучаснено: зокрема: рос. літери змінено на укр.: *ы* на *и* (*одпочыв, деякы* та ін.); *е* на *є* (*здається, пріємно, свое, ему* та ін.); *и* на *і* (з огляду на те, що М. Г. вживав як рос. *и*, так і укр. *і*); замість літери *ѣ* — *ю* (слёзы), знято *ъ* у словах, де його вжито відповідно до російської орфографії; частки *-ся, б, би, ж* подано відповідно до сучасних правописних норм тощо. Два листи, написані російською мовою, подано за сучасним правописом.

№ 1

[с. Худоліївка], 1 квітня 1891 р.

Рідний мій брате, Золото моє Мишо!

Далебі не примірюю собі, чого це так я довго не списався з тобою. А вже скучив за тобою та ще й добре! Все, бач, мріялось мені бути у Києві і наговоритись добре. До зими я таки й був, на малу годину забігав і до тебе, одначе не превелось побачитись. Одначе це пройшло уже і не знаю, чи скоро й буду у Києві, а треба б та щей он як треба!.. Чи не можна б тобі, мій голубчику, оце на святки до мене (на дачу б то) приїхати, га? От якби ласка твоя! Не звеселив би!! Та я б тебе на руках у хату вніс! У мене б тут не погано було: одпочив би од шуму. Поглянув би і на села, уквічани ранньою весною. А то — якщо хоч і на інтеллігенцію варто було б звернути увагу. А тим часом у мого батюшки на 3-й день Великодня літературний вечір маєтья бути: гратиметься водевіль Кропивницького: “По ревізії” в його залі, читатимуться і батюшками, і деякими матушками видержки із “Кобзаря” і ще підбираються усяки статті на наші і великомосковські мові. Деякі учителі із Черкаського Д[уховного] Училища мають дещо підготувати для читки. Батюшка мій дуже яро береться за се діло. Не здається мені щоб що помішало. Дуже б непогано було, якби ти до мене прибув хоч би і на страсні неділі, а по крайності на святках. Подумай же, та й скажи мені, братіку, свою згоду та ще й не гайся, щоб я знав, коли по тебе виїхати у Черкаси на пристань.

Повесели ж мене, мій голубе сизенький! А в листі до мене скажи про справи твої домашні, ділові і всякі інчі. А од мене всім своїм поважним незинький поклін і од щирого сердця привіт!

Счасти ж тобі Боже на все, що найкращого і найвартнішого в світі е!

Так оце мерщенько я і до кінця ніби б то добіг, а тут ціле море нагринуло усяких думок у мою головіньку: де ти живеш, як, який з себе ти тепер і таке інче, і таке інче. Їй Богу треба, щоб ти до мене оце прибув.

Маю ще й до тебе дільце: в оці два роки я, хоча і розледашів трохи, одначе під яку годину, та за роботу брався і деколи ложки мимо рота не ніс, як убачав що ласеньке. Та отак і назбиралось у мене чималенько клаптиків. От би я з тобою і роздивлялися б чи сквапного чого не нашлось би задля діла. До мене обіщалися і з Академії два товариші прибути. А тобі і не скучно було б у гурті кашу їсти. Удобства у мене, хоч і не які там цяцьковані, одначе хатка, дровця, конячка і коровка і все, як у хазяїна, водиться. А там аж після “провід” і я б до тебе завернув, подивився б і на твоє хазяйствечко у твоїх хоромах. От цікаво було б, зрівняти город і сільце! Так от же!

Жду я од тебе листочка з нетерплячкою. Може з тобою і сестричка Галя, то дуже дуже мій ширенький поклін і шанування передай їй і попроси і її одвідать з тобою разом мене. Окрімна хатка у мене є і не думається, щоб у мене скучно було. Пиши ж і про се мені. А тепер треба обняти тебе, обцілувати на всі боки та й бувай здоровий та счастливий! Тебе щиро люблячий брат М.Грушевській. — Воно, бач, я і підписався, але нашого брата “Груш” так багатенько, що ще треба додати “Марко”. Оце діло видно. Мій адрес: Чиг[иринського] уезда ст[анция] “Худолеєвка” Учителю Груш... та й сам здоров знаєш, кому. Скажи як мені і свій адрес. Прощавай!

М. Груш.

P.S. Хотів тобі прикласти тут і листок з рисунком одного погляда людського на економію і акцизи госуларствени, але роздумав, що лучше як побачимось, на все роздивимось...

1891 р. Квітня 1-го.

Ще раз обіймаючи тебе, глаголю: прощавай! Твій завше *Марк[о]*.

Арк. 1–4.

№ 2

[с. Худолюбівка], 21 жовтня 1891 р.

Рідний брате, голубоньку Мишо!

Не міг я ніяк забігти до тебе в останій час, як був у Києві ще. А треба було б, бо я мав де об чім балакати. Одначе я свої думки ще ліпше підкрпив і тепер листом тебе, братіку, сповіщаю і просю совіта. Я порішив підучитись; — так діло не складається, як і звісно тобі. Я ж хочу — та й не помалу таки вигорнуть на своє. Та й надумав. Скрізь мішають мені москалі. Думаю кинути службу — у москалі тягнуть. Так я оце поміряв себе аршином, не виходю я по казенній мірці до приєму, а вдруге те, що я і незькоокій і слабій.

Здається збракують, як потягнуть до приему в ноябрі перших чисел, а потягнути потягнуть, бо я не “представляю” у Присутстві Воїнське “удостоверения о том, что я состою на службе”. Як збракують, я у Києві і сьак-так я проживу зиму і підучусь, або перервусь, а само трематиму.

Трохи в грошах недостача буде, то меньший брат поможе мені. Коли б є Господи скоріше як утврждали на моє місце. В гімназії мені тоді сказали теж саме, що і Грицеві Ів[ановичу]. Кожен вівторок треба екзаменувати на учитилі. А це потребує грошей, а їх бракує, та і замерзає уже Д[н]іпро, страшно й вереваться. Одначе як що, то може я ще з-раз буду у Києві, — але трудно, хіба скоро брата утвдять, а я з москалями розсчитаюся та й до тебе. Обцілюю, як вивезе, кругом, обцілюю... Що ти на се речешь?

Грицеве місце, що я казав, “Трушевцы” — ще празне і учительське, і дяконське. Що він казав на це місце, чи подався?

Хай йому щастить уже Господи Милосердний. Та й нас не забуває...

Дай тобі, Боже, чого у него просишь.

Зичу також. Цилую. Прощай!

Бр[ат] Марко.

[18][91/21окт[ября].

Ой! і забув! Хоч і не приємно, одначе похвалюсь. Піп мій розізлився на мене. Кричить, лає, нахваляється. Обдився, що я у него білет не взяв, як іздив у Києві і не запитався, без спросу значить. Каже і “у Концисторію, і у Совет заявлю, що самовольничите” і почав видлубувать всякі притичини, видумував, мабуть, всю неділю, поки я з Києва звернувся і насочиняв такої гадості, дрязговини, що я і присянусь, що не чикав од него ніколи такої брехні. <...> лякає і следствієм, і духовним званієм, в школі, каже, учитимите з грамоток, а книж[к]ами з книгареньки не забавлять дітей, — батьки сердяться, ви бунтуєте, каже, на мене. “Хай йому халепа!”

Коли б здати на брата своє місце, хай йому помякша трохи. От що <...> — дивіці-попівни роблять. Цур ім. Вибачай, що показав у які дрязговині прийдеться мені — не дай Боже — зимувати.

Марко.

Забув адрес, тим і передаю через Луку.

Арк. 5–8.

№ 3

[с. Худоліівка, після 2 червня 1892 р.]

Дорогой Миша!

Во исполнение твоего письма от 2-го июня сего 1892 года, полученного мною во утешение свое и сей же час долг и честь имею благопочтительнейше дать ответ в нижеследующем своем определении, утвержденном его и т. д.

К делу. Спасибо за посещение. Слава Богу за благополучную дорогу туда. Пошли счастья и обратно тебе сюда. Книги целы, сохранны и неприкосн[овенны], ах нет прикасаюсь к ним по целым длинным вечерам, <“...”> дочитываю. Спасибо за помещение у

меня своєю бібліотеки. Мой сожитель человек презолотой. Впрочем, после тебя я как будто опустился на дно бездонной бочки; одиноко, одиноко. Но то же чувствовал и мой сожитель и мы подали руки друг другу. Читаем. До другого раза! Прощай! Жду!

Брат Марк.

У Вовкив еще не был, некогда.

Арк. 13–14.

№ 4

[м. Київ, початок серпня 1892 р.]

Ріднесенький мій!

Наші писульки, мабуть, стрілились десь на дорозі. Тепер уже ж установилась “чреда”: за мною вона. Пишу. Мої діла переплутани-плутани: як у дебрях, не знаю, куди звернуть. Діаконства об мене требують, а без цього не дають [Грицеві] дяка. Як буде, не знаю. А москалі — рекрутчина — на носі і таке інше. А з Києва дуже не хочеться. Підти б у діакони, але ж пече чогось. — Якби це ти мені тут. Усе б виклав, а на папері не тее... Одначе, ще в квартирі буду місяців два — думаю і додому вискочить на два дні — брата примостить у школі.

М[ихайло] І[ванович] ще думає поседить у Києві, пока я збігаю у село і вернуся. Все твоє гаразд живе. Мишва не капостить. Холери у нас не чуть. У Чиркасах, либонь, 4 душі вмерло і притихло потім. Про Грицьків немає звісток. Мене найперше цікавить Гриць Іван[ович]. Збираюсь єму писать. Треба родича підержать, якби він у поли йшов, я б од душі хотів. І думаю, як побачу его, на це з ним багато говорить буду. Якось гарно, як бачиш у стариних записях ход якого-небудь Груши усе вперед і вперед. Наприклад, твій рідний, а мій двоюродний дід почав з паламаря 18 год од роду і уже опинився у цвітні чин.п. попом. Я буквально записав его формуляр. Такий гарний...

Другий мій рідний, а твій двоюродний дід сочинив такий химерний роман із себе, що і напечатать можна б.

В 40-х роках рід наш розійшовся з Чигиринщини по всі Київщині. І тепер труднено ловить. Здається, я матиму потребу бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тар[аса] Федот[овича] Грушевського, туди назначена моя сестра проскурницею, оце на днях. От я і поїду відвідать її і розпитаюсь про дідів его. Хоч би одного сказав, де був і як звуть, зараз би я й побрів по всіх кінцях.

От би воно й Грицеві не вадило б бути по попівські лінії. Об цьому ще після...

Понаїзжали у Київ Крамаренко, брат Мих[айла] Ів[ановича] — чолов'яга гарний і други. Діло в'яжеться потроху. Од “Киевской ст[арини]” ні чутки немає.

Добрянский [зпоявся] знову у Києві. —

Здається швидко — завтра, мабуть, буду дома, а в понеділок знову у Києві. У нас тепер обсудився “вопрос” мати своє духовенство беззастережно. Всі (що тут є) згожуються і беруться. Потім!

Ти щоб мені тепер таки сказав, коли хоч “приблизительно” думаєш бути у Києві.

Мені треба це беззастережно знати... Будь здоров! Справді, як ти з здоров'ям тепер: поправився на багато поясків? Молитвами дідуса (Г[оспо]дь здоров'я і йому нехай дає надовго) та бабусиними (і їй теж) усерддями уже ти, мабуть, розтовстів. Дай Боже!

Щиро люблячий тебе бр[ат] Марко.

P. S. У Худолівку хочять знову вернуть станцію. Зашивилися знову Худолівка.

Як з Кавказу тобі пишуть: благополучно там? Що <...> ще — зараз тисну тобі.

Прощай братіку!

Арк. 9–12.

№ 5

[с. Худолівка, 1892 р.]

Дома багато я застав турбот усяких. У Київ приїду 23-го ноября. Мені дали отпуск на три дні, а я уже письмово просив собі до 23-го і чи розрешить секретар, чи ні, а я раніш не буду у Києві. Зроби мені ласку. Я у Степана узяв 5 р[ублів] до 11, не далі ніяк; а воно уже пришло і він може бідує без грошей. У тебе я знаю, що зараз не згодилось дати йому до 23 числа 5 руб[лів], так ти, голубчику, попроси од мене, або Іоїла, або Луку, щоб вони помогли йому хоч чим-небудь до 23-го, поки я. А 23 я з усіма росквітаюсь. Вони у тебе у вівторок будуть. От ти і скажи їм, щоб як-небудь полатались.

У мене багатенько клопотання, як приїду, то усе тобі поросказую.

Брат Марко.

Арк. 21.

№ 6

[м. Київ, 25 грудня 1892 р.]

Рідний Мишо!

З Святим Різдом тебе сьогодні (25 декабра) поздоровляю. Учора кутю ів у В[овк]-Кар[ачевських]. Щиро тебе і рідних твоїх там згадали і випили по чарці: Марья Іерофеевна, Марія Вас[илівна], Василій Вас[ильович] і я. А болящий Вас[иль] Ник[одимович] трохи не кріз сльози добавив “випью і я”, коли ж его не прийняли до спілки, боячись, щоб ще гірше не заслаб. Випили і по вечері теж за Вас усіх, тільки Марья Іер[офеївна] зо мною та Мар[ія] Вас[илівна]. А потім веліли низесенько кланяється. Хотів був я учора і писать тобі та о. Павел Федорович на службу Божу попросив зараз. Сьогодні я оце тільки що од Вовків вернувся: [“визит”] зробив і почув: — Вас[иліо] Ник[одимовичу] було “скверно” уночі, як каже Марья Іероф[еївна]. Справді, він ще слабший ниначе став, як яки був учора. Спитав мене, чи я уже писав і, як я їм сказав, що не вспів, то просили знову мене “виразити” так: “що такий теплий привіт і поклін тобі шлють, щоб хоч і холодно буде”, — то щоб ти почув теплоту его: “тепло зробилось”, казала М[арья] Іер[офеївна], а М[арія] Вас[илівна] добавила “і од мене”, наказуючи на дорозі “незесенький, незесенький”. Вас[иль] Ник[одимович] знову розсипаним голосом аж з жаром додав (він сидів на

своєму обичному місці) і собі: “і од мене”, “глядіть же”. Віриш, я аж сам закусав собі губу і помалесеньку додому йшов — а мороз — аж— ажаж!

Та оце і пишу. — Тривай! Я й випустив, що кутю ів і Ал[ександр] Яков[ич] з нами (та й тільки). — Що ж до того, чом я не написав тобі тоді, як ти казав, то і сам не знаю, що й казать, хоча “усі три” тоді ж таки, як ти й казав, я устиг зробити.

“Оправдательный” квиточок з почти я або прикладу зараз, або заховаю до часу, коли побачу тебе. — У хозяйки ще не був, хоть на днях і думаю зайти. Леон[ід] Павлович учора казав мені заїде. (Чи не смішно я оце построїв фразу сю? га?). Ще тоді, виразніш хочу сказать, як тебе ми провели, він казав, що 24-го заїде і щоб я об цьому і хозяйці доложив, що і зробив я — заночувавши у твої хатині. Міцно заснув на твоєму місці. Цікаво ж знать, як то ти достався? Чи вспів у себе з усіма своїми куті Різдяної поісти. Я, учора як нагадали тебе — доказував Вас[илію] Ник[одимови]чу, що ти ще раньше куті поспів додому. — І думаю, що вгадав. Як ти скажеш? Нюх у мене по правді чує? Я тільки одно не угадую, чи шкудуєш за “корректуркою” — чи ні? Може ця писулька аж в [18]93 році приїде, то од мене зараж же получи “истинное желание мое того счастья, какое тебе рисуется и как ты его понимаешь”. Поки що і усе це, що скороспілю я мав понаписувать. Як що до чого, то я і на новий год напишу ще — хоча я обіщав бути у Григорія Николаевича — днів на 2. Був у мене его піп і так гарно мені “представил свой отзыв об Ольге Владимировне и Григории Николаевиче”, що я аж сам повеселів. На “Мордву” подаю за его прошеніє у Чигринщині. Може з Ковалівки напишем гуртом ще і писульку тобі.

Тепер я хочу передать рідним усім од себе поки що щирий од самої душі поклон, як-небудь це устрой. Пожалостя. Дуже дякуватиму.

Твій брат і всіх родичів родич *Марко Груш*.

Вибачай, трохи не забув: ми усі учора ворожили, так М[ар’я] Іер[офеївна] зняли вершушку з куті і веліли усім взять потрошку з неї зернятко. Узяли. Вона взяла за тебе і що ж? “До пари!” У мене “не до пари”, М[арія] В[асилівна] не призналась. Поздоровляю. Клич же на коровай. Засмієсь хоч.

Прошу ж передать еще раз дяді, тьоті і братові <...> мою любов і вітання.

Арк. 22–25.

№ 7

[м. Київ, до 24 січня 1893 р.]

От що мій брате, здрастуй!

Оце найсамий перед. А на впослі — ти вже, Бога ради, не дивуйся, що я запізнився з оцею писулькою. Що тобі треба було, то я зараз же узнав у “Типографии” і знав, що тобі теж все і звісно було, бо лист напечатали без перестановки і корректурку переслали. У хозяйки був. Але перемін ніяких не було. Одна, правда, є: пічку залізу вставлено у твоїй хаті. Це тобі не нравиться. Але вона казала, що як ти скажеш, то прийме зараз же.

Вовки дуже-дуже тобою ентересуються: чом не пишеш ім. Тобі ж написано од іх письмо. Так казали. Оце днів три я уже не буваю у них: хоч так і тягне. Коли ж і школство

завелось. Для Черкаської воскр[есної] школи каталог скінчав. Матеріали ці по етнографії — наступали на мене — спішно забрать у своїх людей. Понаписував. Трохи знесли. Ще жду і свої перебираю. Передо мною оце книжка Федора Никитича Дашкевича: “Врачебные советы”. Така гарна — що ну. Уся для попів предназначена і, здається, розхватають її.

Съезд духовенства оце був по таким цікавим пунктам, що ну. Я увлікся процесом цього съезда і усі діла прибираю у свої руки. Остальное прочее все — во благополучіі. Гришене діло поки ще із <...>. Скоро можна буде послідне слово сказати.

Оце й усе поки що. Прощавай, <...> <...> Чину!

Твій Марко.

В 1-му № “Зорі” ти в статті, що в “Записках”, названий “дуже заспеціальним”, <...> твоя стаття правда, але все равно. Перші №№ “Зорі”, і інших, що приходять до нас — таки цікави, що ну!

Арк. 18–20.

№ 8

[м. Київ], 26 січня 1893 р.

Рідний Міша!

Мабуть, брате, наши квитки розминаються. Щось хоч й не багато я уже одписав тобі на твої порученості, хоча не дуже спішив з отвітом, бо Типографія уже сама зробила. Та й цей раз не має гаразд чим тебе потішити.

1. В типографії сказали, що коректурки 14/1 не послали і не пошлють, поки не прийдеш ти сам у Київ, щоб шрифту не розрушать.

2. В Архиві сказав Каманін, що все тобі одіслано. Дав “Старьну” і “Зорі” 1 №, 2 письма (товстенкі) — з видку не розібрав. У хозяйки застав тільки 1 № “Зорі” і більш нічого. Усе це я склав у неї на столі. Довго думав, чи послать тобі оце все, чи ні, і нічого не рішивши, пишу оце.

У Вовків був сьогодні і раніш забігав разів два. Вовкові краще трохи, а Вовчиха сьогодні слаба, сказали мені, бо я не бачив її. М[арія] В[асилівна] настойчиво веліла кланяться тобі, а Вовк, щиро дякуючи тобі за поклони (“покорнише благодарю”), просив писати тобі про се.

У тітки — ніяк не зберусь бути — не був і досі. Ал[ександр] Яков[ич] одужав і уже 1 раз був у Вовків. Ів[ан] Сем[енович] (я его уже 2 рази одвідував) кородиться на живіт, але був веселий кожен раз. Я засижувався і подовгу у него. А більш сижу дома. Хлопці зносять етнографічні квитки, то треба дома сидіти, бо лають, що не застають мене дома часто.

Сьогодні хотів бути з Ів[аном] Сидоровичем у драм[атичному] обществі на “Сватання на Гончарівці”! Та розхватали поперед нас білети, а по 1 р. 10 к. не кортіло давати. Та й так обхожусь. Ще що? Григ[орію] Ник[олайови]чу козириться... А ще? Мені легше: Пісіхіка минається (я скривався нею, але ти замічав, мабуть, що я не весь при собі нена-

че був?). Та й усе. З Черкасс вісти дуже гарні. Два [числа] “Зорі” і інчі часописі теж дуже утішні. Дрібніше потім. Ага. У цьому році вийшла Федора Нік[ітіча] Дашкевича книжка: “Врачебные советы”. Така цікава і цінна по собі сама, що ну. Приїдеш подивися.

Нагадав ще: Дядя з Кон[иським] був дипутатом на Епарх[иальному] Съезди духовенства. Я у него два вечори просидів і подовго балакав. Аж оце усе.

26 янв[аря] [18]93 року.

Твій і всіх рідних *М.Грушевський*.

Дуже привітно усім кланяюсь. А сестру страшенно жду побачить. На тему про погоду: холод і мороз 20° і вітер. На провінції ждуть мора і голода: поля покрити льдом сплошним. Цена на сено и солому <...> обыкновенная, а скот и лошади: обыкновенна — 50, без преувеличения. А в Києве Лукулловские обеды даются в пользу искусств, и, впрочем, наук, от любителей по 10 руб. с носа. Утолить голод можно, да? Прощай!

Это от того, прибавил, что конверта у себя не отыскал. Возьму в К[онсисто]рии и опечатаю <...> и фур фур по морозу.

Арк. 28–31.

№ 9

[м. Київ], 8 [лютого] 1893 р.

З оцим Великим і Святим постом Поздоровляю!

Вельми закріплюсь на сей піст. І закріплюсь на все. Але, тривай <...>. Позавчора був у Ковалівці. Дрібно я тобі одкладу цілі сутки розказувать, як приїдеш, брате! А зараз скажу: Матеріальні обставини — хоч руки до Бога!! (А вони ще хвалять Бога!). Моральне ж життя несказанно щасливе. Так щасливе, що не берусь і вияснять, бо не по силі буде. Я, як п'яний, неначе, став, як росповилось передо мною їх життя — их мир душевний. Буде чим і тебе ухмилить, як побачимось. Начувайся ж!

Учора поминки були на Соломенці. Пісень з 30-ток, читань і промов з 10-ток мали гарний вплив на кумпанію. Але більш чикалось бачить, ніж було людей. Дрібніш, теж потім. Перед началом, меж инчим, Ал[ександр] Як[ович], мене пригорнувши до себе, замірився лаять, що — як видю з твого до его листа — я не сповіщав тебе, що він був слабый. Твердо не пригадаю, але щось споминається, що я писав тобі про его і хворобу его. Це вже по-моєму ліку четвертий лист я шлю. Чи так? Хіба ні в одному я нічого не казав тобі про его. В послідньому (3-му) я дрібно, ниначе, про все і про его писав. Про Черкаси теж ниначе я багато [мережов]. А втім Бог его знає. Дуже багато я корресонденції розвів. Оце в послідку. То тим я роскидався трохи. Якшо правда я винен, то буду прохать щоб простилось мені, моя недомовність.

Про инче все, що мається довести до тебе, я ще зберуся зараз написати тобі.

За цим же разом я рідно і щиро вітаю з усіма. Як рідний застаюсь *Марко Груш[евський]*.

8-го [февраля] [18]93.

Арк. 26–27.

№ 10

[м. Київ], 10 лютого 1893 р.

Братічку! Нальоту б оце забіг до тебе — похвалиться утіхою! Але іду зараз до церкви, а завтра Бог зна, як буде... Коли б ти знав, як воно щасно робиться на душі, коли почуєш душею, що добро впору зроблене! Сьогодні брат Грицько прислав мені дяку листом за позику. Бідний чоловік, як він зрадів! Спасибі! Тобі спасибі, Мишо! І мені гарно, що не дав підскобзнутись з невітнішим горем братові! Особливо мені це гарно, що він піддержався нами в дні, котрі думи мої всі коло свого “свята” сидять! Коли б, Господи, усе добре було! Прибіжу, поросказую тобі усе чистенько. Обнімаю і цілую тебе, братічку.

Твій бр[ат] Марко.

18⁹⁰/₂93.

Арк. 32.

№ 11

[м. Київ], 18 червня 1893 р.

Братічку!

Оттак, як бач! Кожний раз я, або не вистигну, або забуду, або заслабну — коли не треба, а таки у мене — оце вже з год — як не обходиться. Що его робить? А щось неспроста. Одначе я хочу он як! Хочу просить тебе, щоб мені само простилось (бо ти, я знаю такий, що простиш!) те, що я випустив тебе з Києва не простившись з тобою. Аж досадно і ніяково на душі зробилось, як спохвативсь, що ти уже виїхав. Ніби загубив щось: так шкода того часу, що не провів тебе на оту хвостату (нарошне скажу погане слово) чавунку. — Або і тоді, ще зимою, як хотів я бути у Ві-их, щоб з усіма провести сестру (привітно кланяюсь їй) на отуж таки (тут уже не хочу негарного слова ставить, бо річ іде про дам). А вийшло у мене — хай Господь прощає мої гріхи, бо я оце починаю каятись... Зараз, оце, кажу, випровадивши усю Семинарію до рідні у села, та і дещо позбиравши сам отут у цім, у Києві, написав уже до Архієрея, щоб білет видав на виїзд у село на 2 місяці. А там з 1-го сентября роздивлюся. Та і не казна як.

Треба ожить! О! Це вже негарна річ, як про себе починаю говорити. Колись у мене так велось, “що мене ниначе немає”. І, Боже, як добре було! Коли б не перевилось... Так я хочу оце зараз сказати тобі, що, мов, прощай хоч тепер, коли уж хочеться спитати, як ти доїхав? А як дома? А коли вернесь?

Прощай голубчику! Братіку! Якшо то варте, то напишеш мені у село: ст. Медведовка Чиг[иринського] у[езда], в с. Худолеєвку.

Ага! а) Ольги Вл[адимирів]ни родина проїхала мимо Києва. Здається уже у Мордві. Григорія Ник[олаєви]ча благочинний дуже хвалить у своєму рапорті про штунду в Мордві, він оце отчет прислав і я прочитав у Ко[нсистор]ії.

б) Лінчевський твою “Старыну” до мене приніс. Якшо ключ є у твоєї хозяйки, то я положу на місце в твоїй етажерці, а якшо заперто, то у себе придержу.

в) М.Ів[анович] Цар.[...] білета на твоє ім'я прислав, як бути? Мабуть, я за тебе подякую єму, якшо буду на свадьбі у его.

г) З Юрієм Ів[ановичем] якась катастрофа маєця бути — пирислав прошеніє, щоб его одставили од дяківства: щось надумав видно.

і д) тут якась новість ворущиться у мене на нюхові, щось пахне таке, та не роскусю що, ну хай другим разом.

Прощай братику. Шануючий тебе і всіх там

брат М.Грушевський.

1893/18 іюня.

P.S. Черкаський видержав на атестата зрілості — і це має свою вагу, еге.

Арк. 33–36.

№ 12

[с. Медведівка, 11 серпня 1893 р.]

Брате Михайло!

Аж он як! Мені треба знать день, коли в Києві побачуся з тобою?

Меж инчим, я буду в Києві 28 числа сего авг[уста] — непременно. Можу і на всяк день приїхати, аби знав коли? Адрес до 28: “Медведовка” — заказне, а після я в Києві неділля цілу і звістку можу одібрати об кого-небудь.

Бр[ат] Марко. 11 авг[уста].

Як 28 будеш у Києві, то не пиши. Я до хазяйки зайду.

Арк. 51.

№ 13

[м. Київ], 23 грудня [1893 р.]

Мій брате!

На свій кошт, без підмоги сторонньої, хоч і покладався на неї, я оце 21 числа взяв од Барбак і К^о твій білет. І оце шлю з щирою дякою. А отой останок я уже, як згори бігти, витремаю. Спокою трохи маю, ну а то і зовсім у міру чоловічу стану. Ще зо троє дрібненьких клопотань, котрих і лічить за таких не слід, — та й я, як з води. Ось побач! Останній син буду, коли я ще хоч словом за свою особу коли заїкнуся. Ну, та це впереді. А оце зараз на носі куця є. Л[еонід] П[авлович] зазиває до себе — усе будуть свої люде — навіть з хуторів поприходять. Не можна не бути. Яко новинки, ось: Степан одержав посаду з пані разом, Тихін теж. Обидва переродились наче — уже: Тихін не той і Степан теж. Не знаю, чи к добру. Здається не хвалився я тобі, що Степан одержав паракхвію, а Добр[янський] теж. Остається Юрко і я. Ну я не задержу себе довго. А Юрка гоним, та і сам він частогусто подається. Посаду учительську Степанову хоче брати п. Вольновська, щоб додержати її поки з наших люде підкончають на канікули науку, а тоді в сентябрі вона іде на курси, а її місце молодий, з наших, хлопець займе.

Ну та коло попів наших трохи притулиться деяких хлопців. Ниначе стелється дорога добра. Коли б же і їхать по ній пришлося до ладу. Я оце міркував собі грішний, як

то воно буде, як ти зайдеш об нас. Трохи прийдеться в жмурки походити нашим хлопцям. Об цьому вже закидалась річ, ну і цікаво велась, якось надійно себе чули на силі й свої. Але рішучого не видно нічого було, бо ще гаразд не звісно про тебе. Я став гострим оком до всего обертаться: тим і себе краще почуваю, навіть здоровше якось. Мені б тебе оце нужно було б як рідного батька, бо я приймаюсь за деякі справи і справді варто твого совіту. Може здужатиму і підвести їх далі, поки прийдеш. Ну як прийдеш, той скінчимо, мабуть. Але як хочеться, щоб ти оце скоро — в ½ январа був у Києві. А ні, то хоч би в кінці его. Хоч як подумаєш собі, що пора б уже й самому про все гаразд мушлять, той починається робота сама ниначе. Ну, як круто припаде, то я до А[лександра] Я[ковича] піду, хоч він мене так не розуміє, як ти, здається. “Якось та буде” співає Куперьян. Ага! Твоя марсельезка уже готова. Укласти б ще й сей лист, щоб співалось. Подивлюсь!

Як здатно буде, то напиши, коли сподіватися у Києві тебе, а ні, то хоч через А[лександра] Я[ковича] сповісти. Я буду до его забігать подеколи — то й питаю. Тепер: на новий оцей рік я тобі здоровья щиро бажаю, та й усім рідним. Хотів був про се з самого краю казать, та білет твій у мене з голови не вилазив. А оце уже вийняв его з голови, то і про се, і про инче я здатний казать!

Рідний, щирый *Марко*.

23 дек[абря].

23-го не взяли у мене цього письма. Сказали, що опись потрібна. Так аж сьогодні оце я зробив опись і однесу на почту. Сьогодні у мене дух зовсім приупав. В городі не був. Тільки у Луки і був.

Арк. 59–62.

№ 14

[с. Мордва], 5 січня 1896 р.

Дорогий брате!

Найголовнішу справу до тебе маю таку: [Оферта], що про его умова була ще в осини, оце готовий уже. Справа з ним обставлена гаразд тут. На святках і проба вже здійснена була. Все, що мав у себе, ему оддав і ще й прикупив трохи: пішло дуже добре діло. Тепера тра довести цю справу до краю из боку обезпеченія – це вже дило не до мене стосується. Треба ще забезпеченія і од крамарів, і од людей. І ця справа — що од мене — то зроблено і більш сили не маю підсобить ділові — а їй дати запомоги треба багато більш і це од тебе залежатиме.

От як тіко все, що буде зроблено по цій справи, все геть до краю хай іде на моє ймення. Чи гроши, чи тюкі — все на мене осюди аж, де я живу. Може буду у Києви то і звіндити поодбираю, що на мене де буде припоручено. Можу і нароком поїхати за ділом цим.

Менш вартніша справа — етнографія. І по ній дуже багато підогнаць роботи. Книжнина — що ти казав уперше, хай вона буде теж зроблена, тіко не по ті порі, що умовлено було, а тіко до пискляти, – а то вже на другу хай кладеться. Хотів ще і переслати тобі першу частину, – та якось вона ще не виношена в мені... і треба ще її почитать, бо находить багато на голову питань проти неї. Мабуть я, як побачусь з тобою, то тоді побалакаю і

віддам, – а до того часу я встигну може і оті матеріали, що до географії та історії звести на лад. Чи як?

Є ще й інших багато справ, та то дрібніші і про них річ не передня. А щодо першої справи — то нею одкладати ніяк. Уже місяць і так я на собі її здержую і замись сотого %, хіба десятий робиться. Упорядкуй і пиши закористь.

5 число січня 96 р.

Твій брат *М. Грушевській*.

Спр. 1285, арк. 5–6.

№ 15

[с. Мордва, березень 1896 р.]

Дорогий брате!

На масниці був зібрався бути в Києві і тим тобі не написав зараз. Проте ни поїхав, бо ростало і ніхто нізачо не схотів взети. Потім я одкладав оце постом. Фирса як була гарна і теж осталась. Обрішив бути беззпермінно на страсній, а найдалі на великодні неділі. Скоріш, шо і ту, і другу пробуду у Каневі. Справу ж я так впорядкував. Купив на свої гроші книжок і своїми оце платю за все. Почав з 5 декабрия діло це. А оце немає, не дали, бо Синод не видає вже учителям у [...], ні парафії жалування і я мусю кидать своє місце. І справа не буде іти з Великодня. От я хоч і пішки, а буду у Києві. А ти її шоб там з свого боку до цього часу геть уже обстроїв. Я прямо до Ан[тоновича] в хату піду і розкажу усе підряд, так чи як?

Матеріяли набагато розширились, я й не думав, шоб і з других кінців мені надіслано було. І через це, роблячи, не розхияючись, і першу треба книжку гаразд звести. Маю “Збірник” твій і “Запис[ки]”, V, VI (аж два) і VII т[оми], дякую.

Бр[ат] Мар[ко] Груш[евський].

А може я подам і так, як є ця перша книжка, але краще її с самого першу поповнить геть усим, що є ще.

У Києві ж я беззпермінно буду з 16-го до 1-го апр[еля]. А справа вже повинна бути порішиною ще на страсні, бо з цього часу маршрут уже іде по світу великий. Треба і книжок, і грошей на коня і таке инче... А я вже не маю у себе ані шага.

Як бачиш, повинна бути і зо мною якась переміна на ту зиму... Почну робить оце з весни, шоб не остаться в дурнях часом бува. Коли б уже ту першу справу мені з голови і як краще звалить. А поки що вона дуже хороше стояла...

Арк. 49–50.

№ 16

[с. Мордва], 15 квітня 1896 р.

Дорогий брате!

Справивсь я вже у Ант[оновича]. Хай би тіко Бог давав, шоб діло пішло на лад... По-дяка од мене і інших тобі за все велика.

Щодо Матеріялів, то я гаразд все упорядкую в инчому часі. “Потерпи на мене Господи” поки що...

А про титаря справи і про инчі дрібні стосунки я теж не забуваюсь. Звісно, заразом усього здолати не стіко легко, як усе воно здається. Щодо себе, власне, я скажу, що се літо устави мене на чомусь твердо вже. Так усе складається.

18^{xv}96

Бувай здоровий! Твій брат *М.Груш[евський]*

Чутка є, що ревизія буде (ревизія — перепись). І либонь фамилії можна перемянуть. Як з своєю бути? Чи не змінить би на стародавню?

Арк. 37.

№ 17

[с. Мордва, весна 1896 р.]

Дорогий брате!

Перший мій лист справді був написаний тоді, як я трохи таки не здурів. Я тобі готував і вже наполовину білшу й списав усе, що зібралось у мене в душі. Та тіко надало мені поїхати ще в Київ. А тут — не ереси і расколи, а роїна Ярусалуму! Цю роїну я й [об’яснив] був уже в окремім листі до тебе. І так хотів і перший лист, і сей другий тобі одіслати. Але це зовсім не обмислений мною був матеріял і я ото з переляку (бо тобі вже звісно повинно бути — так мені здавалося, що ми всі переписані по фаміліям і через Нов[ицького] лежимо перед митрополитом — чого ради й Луци предложено просити одставки в иншу епархію), та й стрельнув, як ти кажеш. Та ото уже з села тобі сяке-таке склав, та й послав, радіючи, що тебе побачу в Києві на масниці, як оповіщав мене А[лександр] Ігн[атійович] тоді. Тепера бачу, що Бог его знає, чи доведеться нам зострінутись скоро. Добре, якби навесні оце побачились. Тим часом, я оце хочу про себе особисто тобі на твої питання про мене дещо сказати і доторкнутись хочу й до гром[адських] справ. Почну здаля.

До часу, одпоки ти мене знати став, я в шкурі свої стояв окрім об усього, збоку; як бачив, що де треба класти огонь, я клав, була й сила до цього. Як уже став я й тобі відомий, то в сей уже час у мене була й система свого життя до смерті. Тоді вже в мене було безповоротно рішено все ниначе. Уже були осмислені по-тодішньому розумінню моєму і заходи до виконання своєї мети. У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити — людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої держави. Считити его з людьми, світськими — з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстоянія прав і долі знехтуваної держави, заставить стати на ноги. Задля цього ото і гурток складався наш. Задля цього я і панича деколи з себе, хоч і невдало, а строїв, щоб мати можливість заглядати в усі кутки України. З Києва пішов я на села. Зпробував себе я тут і зняв пробу з села. А в Києві в сей час діло було у руках тодішніх киян. Воно якось, здається мені, бо гаразд і сам не вияснив, ще вертілось коло Ольги Владімірівни. Так, по кранії мірі я его застав, як з’явився у Києві, аж через рік, чи що.

Діло якось треба було лагодить. Але я чув, що перетрусить его і, що чистіш зостави-

ти, а потім підновляти новенькими ще чистішими і глибшими засобами не було кому. Щодалі гіршало. Борювання було чимале. Щоб поладить его, я нервно дивлячись на се, бо воно ж і мені боліло трохи, мені здавалось треба примір показати на собі. Але почав я невдало. Я хотів з себе он якого попа вдаті — щоб аж сам Владика мене похвалив. — От я, щоб параків одержати добру, щоб і грошей, і людей — овець і рівних мені пастухів було багато в мене, я перебрався в Київ. Тут я і підірвався особливо, як тобі звісно, отим білетом, що на весілля мене [просив]. Ця баба була вся по мірці для мого широкого, як тоді здавалося шагу. Я мислив, що я і без того в усіх попах відомий, а до того і в деяких панах; з бабою ж цею я прикую увесь мир і ось мов як повинно жити! покажу, думалось мені тоді, усім. Думав, що й гурт очнеться од мого шагу. Отож як програв я тут, я ото хотів бачить “з своїх” попів Степана, Юрка і перших инчих... Толку небагато для діла... Я осунувся ще ближче до краю. Од нема чого, як кажуть, робить я ото й себе моститься у попи таки, щоб мав не зовсім таки ж пропасти. Нарешті Худоліівка підвернулася. Дали. А баби я не мав. Лихий его знає, що в мені тоді сідло, але запевне знаю, що розуму в мені ані на каплю не було. Робив усе за радість. [С...] крізь сльози. І, їй Богу, не лукавлю: все це об того, що я з'їхав з першої твердої дороги своєї. Я [не бачив], щоб я що і ожениться, і посвятиться та [все ж] зробить хоч би наполовину те, що я колись сам собі завдав на урок усеї житні. Де там! Я бачив, тіко гірко було вслух собі казати, що я вже в смітті по всі боки і сил не має викарабкаться, — вернути себе назад — для діла! Потерявся смисл в моєму житті. Мої надії звести рясу з мундиром і заставить їх — яко дітей України — взяти загублену долю свою назад — собі таки на користь — ці надії мої дуже рано заострили навіть в друзях по громадським справам перепону. Та випадки піддали більш гною на рану: 1-й — це прицькований на мене на своє ж лихо [п.] [Панасович], прицькований попами. 2-й — це прицькований на мене зять мого предмісника по Худоліівці, прицькований благочинним, обкравшим худоліівську церкву. Перше цькування — взяло в мене оту бабу, а друге показало, що я між попами тіко був би замкнутий у себе [рясофор] — а не діяч між ними. Далі стало слідство надо мною. Воно показало мою среду лицем і мою роботу наперед об'явило, яка вона могла б бути хоч би і в Худоліівці. Разом з доносами на мене, яко <за...> Худоліівки, пішли і в поліцію доноси, що я щей он <...>. Шукали й книжок, по селі навіть. Я тіко дивився на все це, ждав кінця. А це вже в трех [припорціях] я видужав слідство. Може вже й не буде. Кінця ж ще не звісно од митрополита. Добра, певно, я не жду ні которого од власті і од попівства взагалі. Кончилось, одначе, все це в моїх мислях тим, що я одвернувся душевними очима од усього миру ниначе і став кожну мить продумувати прошле, щоб себе і “рок” поганий свій зрозуміти. Скільки було сил передумав, зостановився на тому. — Треба кинуть мирські справи. Глибше знайти заходи до діла нашого. Его — діла сего — досить з мене для того, щоб прожити не бідно душею. Заходів зо три я оце вже винишпів — але перш усього в мене є одна ще мирська справа, котру я ще не осмислив, як порішити, хоч чую носом, куди повіє. Ось вона. Як з Худоліівкою я довштався до останіх днів, то я вже, хоча вже й було на мене 3 доноси до митрополита, на котрі він не звернув уваги, але не знаю — чи того, що ще на мене буде з десять доносиків, щоб скоріше кончить <...>, поїхав на “Тальное” в Майданецьке до теї дівчини — Юркової

по жінці его родички, отеї, що я тобі казав “добра” і житє не замутиць — там запитав її, чи піде за мене, а батьків, чи оддадуть — і вона, і ті згодились. Я зараз же у Київ за білетом. Якраз прийшов од Владики ще один пакет доносів на мене, на одному з них і написано — “Назначение оставитъ без последствий и произвести формальное следствие при депутате с гражданской стороны”. Я так і написав у Майданецьке. Але думав таки я, що слідство це буде вмиг зроблене і Худ[оліївка] таки зостанеться за мною (бо місяць ще Владика сказав її бути праздною). Попи, як оці, що коло Худоліївки, як почали, знаючи чим воно пахло, затягують діло, так досі тягнуть. Час великий. І в цей час я і одного листа туди не писав?... І не знаю, як бути, хоч і добре мені впаде, хоч і лехе (а оце скорій буде). Як гаразд уже все обмислю, то щось окончательне треба буде писать. Якщо ще вони вже без мене не окончили усі справи гаразд, себто, якщо не закаялись зараз же зняти мене, як узнали про мене гаразд, що я за [птиця].

А як же вже я буду знать (хоч це мене й каплі не цікавить — чого? я не знаю) до-скональне своє рішення отого поганого “року”, то я все-таки вже витверженного і оце цими мордвянськими часами заведенного порядку поступового свого діла, я не гадаю оставлять або змінять. Оце так по верхам я дійшов аж до сегодня.

Тепер про справи. Як почув уже я, що я до мирських красот не маю потягу і що тіко і маю жизнь в ділі, то винишпортав инчі шляхи для своєї мети.

А) Хочу і вже й зробив захід, щоб ота, що ще спочатку громадки нашої організація, була ще раз прийнята і навіть з більшою виробленностью. Щоб на діло ішли люде, а не жулики, фертики, зрадники, — щоб діло було глибше поставлено для громадянина і він прибув не то щоб не рутинник, а щоб чоловік таки справді культурний, з душею світ-люю.

Б) Хочу теж саме і з поселян, якби вдалося, сотворить. Захід і тут я зробив — зпочатку хороший і міцний, задалі побачим.

В) Роскрити правдиво очі всім об українському народові, який він справді є. Захід і тут зроблений; за те, як виконається побачим, певно, незугарен я буду, але зроблю на-скільки вдасться мені се. — Для сих трех заходів мені треба трохи і грошей, а більш помо-чі: то книжкової, то инчої, треба самому культурним стати. Чого треба буде, буду скрізь в той час нишпорить і як не помагатиме ніхто, сам буду, як зумію, свого домагаться, збе-ратиму, як жид. Мене, тобі легко догадаться, обібрали попи своїми доносами. Одначе, я чую, смерть мені не с цього показана.

“Триг[орія] Никол[айовича]” адрес — Чигирин. Мордва.

Будь здоров!

Може я не так висказався, як хотів, або не те, чого тобі більше хотілося б, то вже це я одкладаю, як побачусь. — Коли матимеш бути у Києві, то як ласка твоя — сповісти. Може ще й не так, як хотілось самому мені, я склав усе, то це вина не моя, а того, хто отаке по-робив зо мною в прошлому, а воно таке, що я не хочу і перечитувать заново листа сего, щоб не згадувать лишній раз его.

Мені, ще раз горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три рази треба. Тобі не цікаво, певно, знати самий і шлях моєї личней праці. Якщо так, то

писати його не потрібно, бо багато, та й ніяково. І його я ні душі не скажу. Як же, якщо коротячка [взьме] із-за опаски в моєму виробленому уже наболілою трохи душею шляху, що, мов, коли б більш не пошкодить, то я можиму і виславить. Заповідаю тіко, що все те, що я проситиму де, домагатимусь, і мені невдача буде, все те мене ображатиме і я не сим, то инчим шляхом, а добиратимусь до свого. Буду в наймах служити, а в розріз з собою не піду. Що вічне буде, тим і живий буду. Поки що на инчий раз. А як я “Записки” одбиратиму з Архива?.

Динисів адрес: “Университетский спуск, № 15. Олександра Николаевна Белоновская, для него”.

Дрібніше про х[удоліівське] діло — я й сам не знаю до ладу, бо на кожній букві там брехня з відома і без відома. Шоб я був геть розкрив та однаково не поміг би собі, бо в цему ж таки ділі є, що за мною попи “знають сенсационного характера” проступок, а в дописі инчому до поліції разом з цим я теж [прилічиний] — то куди ж тут перед владикою випрамятись.

Мені тіко треба задалегідь допитатися — чи можна з Львова, як би так напечатались по нашій прозьбі, сюди, хоч і закритими пакетами вислать: 1) грамаatok Куліша, хоч би 1 на одне село, а всіх [...] до 2 тисяч. Далі. Книгоношу учредить небезпремінно. Де грошей на те й на се взять? От нащо каса найнужніша! А то діла філантропії її проковтнули!

Щодо Асапа і його [...], то се близорукість чиясь тобі донисла. Я, як був у Києві, то чув его, его послідователів речі і речі анти-Асапістів. Я — хоч і здорово бідний душею, а нічого не знайшов у асапістів шкодливого для діла і діл організації кружка, а в противних ему я бачив одно, і більш нічого, одно розрушення громади, яка б вона міцна не була: організації, ні которої смисла в існуванні громадки ні признаки! Совісно було чути слабе, неохоче змагання академії з унів[ерситетом] і інститутом. Семинарія ж — се голова повисша на шиї для якого вгодно обуха: ні сюди, ні туди! Принято було в основу — самоосвіту поставить переднішим [параграфо]м, а щодо організації, то я недослухав, маючи на увазі другі для сего засоби.

За “Записки” до землі од неба спасибі буде, як висилатимеш. Везти свій віз мирно я завше любив і сачків та нервів не стерплював ніколи. — Перше тіко, як любив его везти весело, а тепер я думаю визити его понуро. Гроші я ...

Арк. 136–139.

№ 18

[с. Мордва, вересень 1896 р.]

Дорогий брате Михайле!

Я з весни по селах все бував. Ніби б то жінки все шукав. Тим часом ти знайшов і на клечанні й одруживсь. Поздоровляю! Лист і перший, і цей я одібрав у попа оце. Бо я тіко що з Києва повернувся до господи і за грішми зайшов до его. Він і оддав. А за цим останім у город на пошту послав. Чомусь не дали ему за цим разом, хоча і братові. Прочитав я листи. Він і пита, про що? Кажу, пише: “щоб ти гроші віддав, додаючи, шо тобі через те

не пише прямо, що за тобою либонь відписка зосталась"... Чи гаразд, чи ні зробилось, а сповіщаю, що так було. Він казав, що тобі напише скоро. Тут був і Дмитро. Я его до себе. А ти, ж, кажу, як? Чуєш себе громадянином свого "отечествия", чи ні? Каже: звісно я, як і перше, є однаковий! — Добре, кажу, давай же 5 р[ублів] у Товариство. Стала мова. Він, нарешті, не споричивсь і сказав, що вишле до тебе десь коло Семена 5 р[ублів]. Чи гаразд і це, чи ні, а вже зроблено. Як був я по слободах скрізь, шось бачиш старих знакомих, як я почав уже звать гуртівників (?) своїх перших, то меж инчим, деякі тоді казали, що тобі прямо по цій частці пописилають; адреси побрав і на Кавказ, і туди аж. До рук не дають мені. А чого? Не розберу. Кожен хоче тобі писать таки і все строк одсилення — Семена. Так воно само собою склалося, як на придачу, і другії глядів мети — це знакомився я з селом і особливо цікавився "уділами". На те, щоб подаючи матеріяли до зрисування типичного на Україні села, — хоч що-небудь указати і про села "відомства Удельного!...". Що за літо придбав, то оце розберу згодом... Перші матеріяли теж поширшуються і хоча перша книжка набрана уже й давненько, однако не прочитана нігде і хоч і уже неначе виносилась у мені, але я бачу, що таки не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може хоч з двох шо набереться. Сам же я викидять не одважуюсь, чогось шкода знесеного вже, чи викидять. На другі подати — і зовсім таки багато принесено матеріялу. Одна біда, шо все руками насилу грамотними і розбирать вельми трудно, і повірять ще трудніше. Був рішив прямо копії подавать тобі, — але як копію зробиш, то кортить і провирить, і додать ще й свого питання. Набираються. Знову отвітні матеріяли і [та й діло] чимале... Я думаю, шо у мене оце десь після Кузьми й Дим'яна буде це вже тіко одна робота і піде скорше. Зима ця пройшла, я Алек[сандру] Сер[гійови]чу росказував усе чисто в [...], по-своєму. Одступить од намагання на се дітей самих я не міг, — а тут треба рук було докласти вже своїх, бо наших тут ні учебників, ні прописів не найдеш. Найголовнішим я покладав з [книжнею] справу і оце навчання, одкинувши усе "урядове".

Матеріяли я одтягував сам, хоч вони сами мене втягували в себе: мусів, як шось трапилось і записать, і списать і, як нанесли готового, роскладать і перевірять. Так воно і далі, мабуть, буде, — хоч справи ці головні уже більш таки порішені і на сю зиму я вже не дуже все сам буду робить, а якось воно і само брестиме вже. Думаю через се, шо я за цю зиму шнур в матеріялах проведу і здам. Хороша і головна і з ними річ, але вона зовсім блідніе перед справою з книгою і з справою "школа в школі".

А от нарешті вже про книги...во я викажу усе, а оце про школку свою дещо похваляюсь. Тип її склався сам собою. Видко все, шо було в бібліотеці. Діти ті, шо вже й покінчали школу, прийшли до мене, щоб дати ім курс дальшого навчання на своєму кошті. Я одвів ім місто і з уст же розказував усе по арихметоци, гражданські сторіи і завдавав сочиненія. Усе, шо було казано і роблено, я велів списувать усе. От і набралась купка матеріялу з термінами для своїх учебників. Я і це прикладаю до матеріялів, про них викладеться усе, як буду складати усе, шо буде треба про період школярства і пастушества... Чую силу, шо з матеріялом я хоч і припізнюсь, одначе, справлюсь. А от з цим то не знаю, як випадє: двох, — або у мене аж три душі є найвидатніших з оцей своєї школки, — та

одного так батько сам хоче далі проводити. А двох нікому далі вести. — Я покладався, що устигну учебників на свої мові завести таких, щоб рівнялись гімназичному курсові і попитать помочі у других старознакомих — (цебто про людей), але сказали, що річ і можлива, але не швидко її можна зробити. За год і не встигнеш. Був би вже підшукав і вчителя, щоб цих трех, окрім себе в хаті чтив... Віриш, хлопці вже рецензії на учебники шкільні писали... Одначе, оце роздивився, що складається усе так, що будуть оці троє сами собі надалі покинуті. Шо буде — те й буде... Хоч і [розпалівся] я над ними дуже і хотів був поодавати у учительські школи (оце сусіднє село одкрило одну на днях), щоб і далі повчили і щоб собі підхожих до себе там кумпанійонців підзавели. А тоді по скінченню — курс два годи — ім дадуть зараз же місця учительські. То ім простір уже більший буде і до того часу я хоч і перервусь, а учебників своїх добуду, — або хоч і сами хай пишуть на той, що вмітнуть курс, а я сам на вищий розстараюсь, — та і тут спіткала перепічка: треба 35 р[ублів] на рік унести. Вони бідні. А в мене і так нічого нема... Зо-стається ця справа теж не кінчиною, і, мабуть, залишиною...

Про се пишу я тим тіко, що сам не рішив, як краще. Я, бач, гидую після цієї школи та в урядову одсилать, хоч би і для діла корисного, одначе як і забурьяніють воно без неї, то теж недобре. Та так і не знаю як? Скажи ти! Може б краще учити таки і десь розгорювати на їх двох 70 р[ублів]. Може б і ти на одного дав би 35 р[ублів], а я на другого б? га? Чи не варто? Як ти скажеш, так і буде.

Останя справа — це справа, що уже аж за горло мене душить... Було гаразд же умовлено з тобою, а й досі не складеться толковито вона...

Ясно ж було сказано, як 15 р[ублів] у місяць та набор кн[иж]к, хоч спершу, поки на гроші розживимось сами, то я маю чоловіка — зовсім готового і такого, що його не знайде вже ніхто. Додавав я, що це чоловік корисний і без цього, — але як справа ця корисна дуже по собі сама, і взятись за неї немає кому після довгих шукань, то і хай і цей її нестиме на собі. Гроші і к[ниг]и повинні зараз же давати, з дня, в котрий ему послідує разришення... На цему і покончено було... Це було восени. Справа тяглася до 5 декабря. Я і написав, як добились тобі; ти звернув мене до N., як пригадуєш. Я, припізнівшись трохи, і, власне, через те припізнівшись, що [дорога] до тебе не швидка, — накупив на свої власні гроші кн[ижок] і послав его пробувати сили свої і людську охоту. До мая провела перепічка — а за цей час чоловічок сей обшмигяв чимало міст. Уже ход діла і тоді можна вже було передбачити. Я его і нарисував тому, до кого ти звернув мене. У той мент і гарячу участь він виказав, сказавши, що на другий же день і гроші, і книжки, як було з тобою умовлено, видане буде мені і я пошлю чоловіка, не гаючись, на діло. (Зараз сказати, що можна було предбачити по тим здобуткам. Еї не кажу, бо це саме я й тепер після цієї хитрої практики скажу низче). Перевідав ніч чоловічка того і не впійман ніяк — а часів я глядівся дуже взором! Звернуто на сина і тут пішла катавасія: к[нижок] не було готових. Охачок був у сина, але ж соромно і начинать з его. Стали мене посилать до N. і до N. Ходю я грішний, і як милостиню прося. Йй Богу так! Здибав я — а вже більше неділі провелось — і того чоловічка, що до его звернув мене ти.

Тут треба вставити, що я через те дуже твердо держався умови осінної, що знав, що

мій чоловічок мав доходу на учительстві у себе дома 120 р[ублів]. Ergo, він їх усі і зберігав. А як покинуть ему цей заробіток, то щоб не вмер его батько з голоду, на котрого він старався, треба чимсь цей заробіток покрити, як его кидати. (Він був корисний для діла і на своєму місці, але справа накинута ему мною, ще корисніша, — то треба щоб і его матеріальність у злидні не вводилась!). Через це і обмірковано було, що по 15 карб[ованців]; вистане все, — за меньче і немає як... І з ним я, правда, умовився був, що часом це багато буде, то можна і назад їх повернуть. На це і згоден він був...

Не було тіко умовлено про те, як вести цю справу після операції — по селах, городах. От тепер і про це зайшла річ. Як мав я цього чоловіка, що до его ти звернув мене і наступив, правда, грубо наступив на него і все викладаю, що було умовлено отак і отак і підвів оці слова: “Справа ця звісна повинна бути тіко Вам, добродію, та тобі б то, та мені та тому, що її робить повинен вже. Більш її не повинен знати ніхто і не оголошуватись вона повинна, хоч поки що”. Чоловік сей на все погодився, нащот грошей і к[нижк] замаявся вельми. Одразу сказавши, що все може дати за цим разом 70 кар[бованців], а в рік не більше 120 кар[бованців]. К[нижк]и я сам пов[инен] збирати, а він поручиться за мене... Здвинув я плечима і постарався уже на другий день тіко у сина его взявши 70 карб[ованців], лагодить справу. Бракувало грошей. Я у брата взяв 20 р[ублів], було своїх 40 чи що. Настягав, як старець, по людіх к[нижк] своїх, а урядових я на власні накупив, щоб було чим личкуватись. І що вдарило в ніс мені с першого першу? Наші люди поробили скидку таку, об якої меньшу роблять і ненаші люди. Але і це ще нічого. Один сановитий, правда, чоловік водив мене трохи теж не цілу неділю на “завтриках” і нарешті: перелюбезно-любезно сказав, що по пошті вишле у небезпремінно у такий-то день. Хотів я его просити, щоб уже не торбувався більш, та справа мені здавалась вартнішою трохи от “лычных” відносин і промовчав узяв. Що ж скоїлось? З дому сходили раз в умовлений день, немає посилки, пішли і через неділю, нема. Настає Миколая — іде у якономії мій чоловічок с тим скарбом, який уже мали, я іду у свій шлях, літувати, — залишили, правда, одного доглядача у слободі. Опів літа получає сей доглядач повістку і йде за посилкою. Наглянув і я проїздом сюди. Роспичатили — на 56 р[ублів] посилка і скидка насилу є. Іі ще меньше покладено, як на наших книжках. (Оден даятель, правда, нічого поробив скидку). Ну і це ще байдуже б сказати: за що купив, за те й продам каже приповідка. Але пролежало вже, за віщо его платити?! Оце перша [стичка] така. А оце, засакаючи у столицю, скіко раз чую, що вже про справу усі геть знають і мене заподозрюють в “присвоєнню” собі лічно якоби громадської справи і особливо я винен у убіганні от контролю громадського... Не доставало ше й цього. Діло чи йде, чи ні, ніхто не питає, а контроль сюди давай.

Воно справди, не гаразд твердо було умовлено о скриванню справи спершу ще. Хоча я разів два підкреслював, це і тобі, і А[лександр] Я[ковичу], і цьому чоловічку, коли ти звернув мене до его. Одначе я на сей гук мені в вічі твердо одказався, що я ніякої справи не знаю і звідки слух узявся, теж не знаю. І тепера твердо кажу, що я справу залишу цю, як тіко вона буде поноситись і другими ще. Оце такі дві я зауважую стички, вразливо вдаряючи у вічі, ще поперед самого діла. Видко, що справу треба ще раз перерішати, якшо не закинуть і зовсім, без перерішування.

Додам, що я умовився з тим, що звернув до его ти мене чоловічком, повести бесіду про се і здать відчит (а на се разів скіко потвержалась ним мова) о 1 сентября. І надалі давати відчити Кон[иському] 1-го янв[аря] і 1-го маю — три рази на рік. Ті ж, у кого я брав книжки, теж дуже потвержали отчіт о те, скілько грошей уторговано за які заголовки, скіко ще остається довгу за мною, і нарешті скіко буде — ой леле! — ще й баришу, щоб его повернути на зисканне ще одного К-и...

Оце такі головні видатки цієї справи були, ше як вона зав'язувалась... Не упоминаю того тут, чого воно варто було добитись самого разрiшення і т. і[н]. Цікаво теж, як ми себе обгороджували, як уряд запитував о благонадійності і т. і[н]... Про се я здебільша А[лександр] С[ергійович] казав, — а то вже і вимило з голови і до діла воно, правда, не дотикається і трішки. Може у других кінцях це і нічого б не обійшлося, ну а тут то я знаю, хто б не взявся, то сухий не вийшов би і успіть не вспіє би...

Щодо вітчигу самого, то я его ось в такому виді змайструю. (Дивись № 3).

№ 3.

3 5 дек[абря] того року по 5 дек[абря] цього — належало 180 р[ублів]. Пророблено до Семена 8 місяців, а взято 70 р[ублів]. Знач[ить] до Семена треба ще пол[ожити] 50 рублів, а після Семена, як діло покаже. — Може нас і росчитають... Якби ж нарешті, сказать за нашу невдало поведену справу, не варто нічого, то ми потрачені вже 70 карб[ованців] вертаємо. А к[нижк]и, допродавши, і “стоимость”, хоч би й доклавши своїми, теж вернемо. Могли і к[нижк]и повернуть назад, щоб не докладать своїм, але чуємо, що справа ця варта, шо не впадемо у гріх, як попросимо наших хазяїв, хоч і росчитуючих уже нас, та підоджати, уваживши на нашу бідність, бо ми і од себе таки посилкуємось ще вести цю справу, — бо ніяк її кидати, гріха не вкусивши, то нам хоч заправога буде та, шо будуть таки к[нижк]и, бо щоб купити їх — не маємо і не достанемо грошей. Та ше такі дороги вони! Жалування вже одшукаємо собі самі десь. Обернемось хоч і до Терещенка і монополії оцеї собачої, шо завелась оце знедавно. Як же велась і які успіхи?

Велась і в мішечку на плечах, і в коробці на візку. Корисніше для виручки у мішечку розносити, а для діла на коняці розвозити. Як у мішку, то харч тіко на себе йде, а як конячкою, то ще й на неї. Усе це, звісно, велось на оті 70 р[ублів] — 15 карб[ованців] у міс[яць] якраз достане на коня і на себе, і на одержку. Це дознано гаразд. Останку не може быть ніяк. За місце — плата, ярмаркове теж оплати, мости тож оплачуються. Ремонт на коня теж рветься... Але для діла корисніш, бо великий стіл стоїть на базарі, на ему видко усі заголовочки... Людей багато обступлює... Можна покинуть коло себе хлопця. Хай люде цікавляться, і читають, і купують, а самому за другим столом на другий кінець базарю перейти. Так робилось і здобутки були такі: поки не прочитаєш кн[ижк]и людім — не купить ніхто, бо й читать не вмюють ще. А прочитаєш, то і неграмотна баба просить її продать, — вона вже знайде такого, шо цю книжичку їй і за насіннячко прочитає у свято. Не вступиш, не продаси: “Батьків гріх” признана всіма дорогою, 8 коп[ійок] у нас, а дають три, а більш дві. “Живих струн” вертять усяке, а взять не візьме — чого? не довідаєся. Уже й читали і шо не робили — не йде...

“Кобзар” складаються удвох-утрех купувати. Живий жаль не вступати. І для чого ж і

заводить було діло, як ним гендлювати. Через це грошей мало вирочено за літо і к[нижко] к мало продано. За зиму ми витручували 20 р[ублів], але через те, що й уступали, бо то були книжки наші і возили по школах. А оце хабарством оцим себе стіснили і чогось літо не заробітне було — люде збідніли.

У однім місці найшли чоловічка, що теж добився собі розрішення на се діло і год его повів, а далі залишив, бо злиднів би догнав. Шо тож він ще урядові продава. Кацап рядом — той і за сопілку, і за житіє (іх купа, на копійку йде і за казенну вторгує, — а цей шо? Треба ще познаемить та розказати до чого воно йдеться, то й візьмуть гляди. Додаю: щоденні записи цієї операції ідуть — куди іх приткнуть.

Ти мені задалегідь скажи, чи не одважився б ти у спілку зо мною увійти, щоб обми- нуть мені отих людей, що мене до іх ти приставив, та удвох з тобою хіба б ми забідніли дуже, якби по 100 руб[лів] удвох поклали в рік на се діло? — Я, мабуть, через се саме і на <...>, і на парафію возьму, щоб цього діла не згубить, ще як воно дитиною є ще?

Може хоч [повилиш] мені на перший раз. Отой малий довг я маю і зараз чим тобі оддати, але через це саме і гнусь і досі.

Уже ця справа подавляє і оту з учнями там... І з ними тобі не дуже видна користь, — а тут-то й тобі як добре видно, як воно це треба. Звісно, на бомазі всего не викладеш. Коли ді[й]сно побачимось ми? Я і нарощне поїду. Звісти тіко.

Твій бр[at] Марко. "13 серпня"

Коло Семена буду у Києві.

Арк. 38–48.

№ 19

[с. Мордва, 1896 р.]

Если можно поспешить, то будьте добры, поспешите сообщить, когда будет М[ихаил] С[ергеевич] в Киеве?

Я думаю его видеть или перед праздниками или после праздников.

Исправно ли идет корреспонденция к нему и от него?

Не слышно ли чего нового — крупного вроде войны?

У нас пролетел циркуляр экстреннейший о том, сколько серебра и золота есть в церк- вях и сведения в два дня потребованы. Есть и слухи. Что на это Вы скажете в скорости самой скорейшей?

Мой адрес: Чигирин, Учителю Мордванской школы М.Ф.Грушевскому.

Намерения мои исполнены касательно более важных вещей. Так сообщите М[ихаилу] С[ергеевичу]. Денег понадобится. Согласно обещанию пусть наготовит. Письмом куда его уведомить?

На этот счет он необходим мне. К кому другому обратиться — я не знаю такого ни- каго.

Ваш М. Груш[евский]

Арк. 116.

Дорогий брате Михаїло!

В проїзд по Київщині я кинув у ящики поштарські тобі два листи. Довідувався усе про те, щоб знати день, у який би побачитись нам. В останем листі я, правда, трохи розбалакався — трохи не в міру може. Одначе, я все-таки довідувався про той день, щоб таки улагодить усе, що може де й з мого боку помилки є, чи може уже геть чисто я помиляюсь сам. Чутка була, що оцими — 20–26 днями ти у Києві будеш. Я так і вистигав. А сьогодні оце 25 уже і на завтра у Київ я не встигну, бо і ніяк таки. То вже поки що я сповіщаю, що я 60 карб. забрав ще до тих 70 і без усього клопоту оце далі поїхало діло. В декабрі розчет буде за забраний товар, а за гроші — жалування так уже й буде мабуть: по скіко даватимуть, по стіку й брать та ще й за те дякувать.

Там іще я про дещо я нагадував, то я і про те все, уже трохи посправлявся сам, а далі трохи я і зовсім може опростаюсь.

Тобі там десь пошлють може грошей на Товариство, бо дехто і мені понадсилав, аби я тобі вже те все аж туди, де живеш повручав. Може ще хто що прикладе. Я оце незабаром буду у А[лександра] С[ергіювича] і од его до тебе і пошлю усю суму, яку зберемо, ну руб[лів] 30–40. Тоді ж я і свої прикладу і довг теж окремо. Правда, може довг і не весь, то скіко спроможусь, бо я ще й Ал[ександру] Сер[гійови]чу шось маю, хоч і на справу взято було, з своїх оддати, бо виручку я і сам поверну аж коло Різдва.

Ще бува й то, що я і встигну тебе захопити в Києві, бо десь коло Покрови треба буде бути... Я іще оце маю завернуть де до кого, тай те ще, що я оце жду — подав о переміні мене в присілок. Скоро сповіщення буде, казав протопопа чигиринський, що переведуть. Грошей однаково матиму, але я ще собі окреміший буду...

Не забудь же мене “Записками” втішать... А тим часом бувай здоров!

М. Гр.[ушевський]

25 сент[ября]. В Чигирині

Дорогий наш Михайло Сергієвич!

Будьте здорови і щасливи з Новим роком — здорови і щасливи вдвох!

Марко і Марія Грушівські.

Арк. 117.

Рідний брате Михайле!

Складаємо ми тобі велику подяку — я і жінка, шо листом обізвався ти до нас. Якраз

ми тоді вже добрались до Субботова. Я першу вечерню правив і мені до пристолу подали твій лист. А оце вже і течі свої ми вже зтерли і сидимо, як шурі, розмірковуючи, за що братись вартніше. Рішили, що перше всего тобі і дядькові подякувати за листи і тебе, властиво, де об чім поторбувати. Так шось вишло по обміркуванню, що ти і початок, і край наших ліпших замірів. Не можна сказати, щоб я до сего часу не працював чимдужч, щоб спевняти надії, які подав — одначе показати сего і на видночолі я не зміг. Навпаки — наче аж повиднілось перед тим, що мене білше знали, що я не певен ні в слові, ні в ділі. Так мені здається, або краще, здаватись стало чогось. Тим часом я своє тремав і тримаю. Другим чим кращим жить, як я жив, я не маю — це, звісно, стало тепер для нас з жінкою насущним і тим ми оце порішили з цего і починати і, мабуть, сим і закончимо своє пробування до смерті, кажу “мабуть” як безповоротне “до правди”.

Збирались ми оце — не стіко я, скіко жінка таки вкласти зараз таки скіко мога на “Товариство” і стати в его рядах. Та трохи ще ми не зовсім прояснились, оскіко ми вгодні на се, а щодо грошей, то ось-ось і спроміжні будемо. Стараємося не показатись не здатними і в инчому усеми.

А тим часом як не дивись ти на мене — бо я кепського погляду заслуговую: ні слів не спевнив, ні праці не подав та й зовсім примовк! Що ж! Який собі погляд не маєш, а заритий був у діло — може й по даремному, та що діять? — одначе, кажу що ж погляд поглядом, а просьба моя най буде прозьбою. Ти мене пошануй ще трохи — за все остане пожди, а такі “Записок” № 12, 13, 16-й і да і, скіко можна буде, надішли і надсилай. Ними я дуже жив, наче й з тобою балакав, з громадянами — як ні до кого було промовити щирих бажань і думок своїх. Ними я підкриплявся, як і боровся з ким за діло своє, або вів кого за собою. Може і ще чим можеш мене підкриплять, ради святого усього не забудь про се... Мені здатними були і “джерела”, хоч і позичині, і етнографіч[ний] збірник. Усе, що є, воно тягне за собою і людей, і роботу...

Тепер я в становищі инчому. Думав, що буду трохи обвикатись з ним довгенько, проте так на мене пахнуло гарно спочатку, що я наче уже десятки літ тут є.. Тим білш мені страшно, та й нам обом теж — страшно осунутись. За це й перш радь же нам, і два — поки що хоч оцей лист хай буде начатком. Хоч би ти й не подав нам голосу — ми будемо кричати ще і ще, і найбільш до тебе. Нестимемо усе під ноги, поки не почуємо і в собі сили... Ратуй нас, як хочеш... Боязнь озлидениться душею, застаємось в надії на Бога та й на тебе. Кланяємось усім рідним!

Марко та Маруся Грушевські.

Арк. 55–58.

№ 23

[с. Суботів, 1898 р.]

Христос Воскресе! Христос Воскресе! Христос Воскресе! Щиро поздоровляємо з Великодними Святками! Бажаємо свят радісних.

Марко й Маруся.

Арк. 118–119.

Дорогі брате та сестра!

Сего, 12 грудня, нам Бог послав сина. Мення ему — Михайло. Батько хрещений о. Іван Базилевич, а матері ще не обібрано. Просимо, вклінно Вас, сестро, чи не згодилися б Ви записатись ему хрещеною матерею. (Будем дуже потішені. Та й син, звісно, (треба ж, щоб ріс!) буде згодом старатись бути найкращим сином. Сповістіть незабаром про се і припишіть як записать Вас (властиве не знаємо, як батька Вашого звать).

Вкладаємо 25 карб. З них 8 карб. на “Вісник” і на другий рік по тому ж самому адресові, що й іде тепер (“Григорію Яворському”). Два карб[ованці] на дві книжки за листопад місяць сего року, щоб одну книжку відіслано було в Чигиринську городську бібліотеку (з любителів вона складена і кортіло б як і туди втокмитись), а другу у г.Умань, учителяві Духовного Училища Павлу Григоревичу Петрушевському задля Афанасія Лінковс[в]кого. Дуже треба мені самому скіко книжок за сей місяць мати, власне, задля росповсюдження. Цю, що прийшла, книжку скоро в канчурья, зібьють. Як тіко що можна разів зо три за цей <...> книжку і мені прислати, то поторбуйтеся укупі і про се. Які зостануться з усих цих грошей, то поверніть, будьте ласкаві, у “Товариство” — на які потреби повернете їх, на такі хай і ідуть.

Міркуємо, що ще згодом спроможемось вислати скіко-небудь грошей, то все щоб повертались вони до “Товариства” на его власні повертання. Повинно б і инчі, хто надсилав у прошлий рік, надсилавть кожен од себе, бо й адреси забрані ними. То вже хай ті справи нарізно і ходять... Як воно з “Записками” сталось? Чи їх немає вже, що я не одержую після 18-ї книжки, чи на се що инче треба, — а тіко жаль якісь без їх бере. “Вісник” дуже коштовна річ. Коли перше вражіння зроблено “Записками” — вражіння чогось надзвичайного — великого.

Брат Марко і сестра Марія Грушевські.

Не зрічіця нашої просьби подержте до хреста нашого сина.

На почті тим, що не написано по-іностранныму (властиве по-французьку) скіко посилається грошей і кому, не прийняли мого пакета. А написать по-іностранныму, як для мене і російська мова іностранныю здається, я не вмію. То мусю просити Ал[ександра] Серг[іювича], щоб уже сю надпись учинив катам і тобі відіслав гроші. А ти вже випиши мені великими буквами французький адрес свій і надішли мені, а я вже переводом послав Ал[ександру] Серг[іювичу] гроші... Це морока з ними! Кажуть, що у Австрію по-французьки гра писать, бо там руської не прочитають.

Хоть [по вірі] у Львові ...

Марко.
Арк. 63–66а.

Дорогі брате та сестро!

Зраділи ми вельми скорій Вашій звістці і дякуємо за згоду сестри стати нашому в

22-е число ноября сего року хрещеному Михайликові. (Уніятво, звісно, не перешкоджає сему).

Сталось так, що ми маємо на сей час аж сто карбованців і порішили покласти у каску на его. То з тиею тіко умовою, щоб инперял з їх ішов щорічно у Товариство імені Шевченка — аж до 21 року; коли вже хай сам своїм коштом распоряджується, а як часом не схоче жить, то й стовп повинен повернутись теж у Товариство. Буває, що може бути инколи і підбавляться его стовп, то теж скіко б не склалось стовпу і скіко не наростло у рік интересу, закон оден: — интерес у Товариство до 21 року. Умре (але хай живе), то увесь стовп туди за интересом. Якби Ви нас пораяла з сею справою: чи не ліпше б его перенести его кошт прямо до Галиції? Та й загалом, як его наліпше сю справу улагодить.

А, то велика б і надзвичайна була б для нас ява — побачитись. Хоч би й у Суботові! Та ще й матері з сином. Будемо чикати, воно якось та дочекається.

Хоч і побожитись, то з матеріялами я сего року не міг справитись; раз — що сам, а вдруге — на що не кинь — новина для мене. Аж допіру трохи можу оглідитись навкруги себе. І аж допіру вбачаю, що як сам коло їх буду ходить, то й затянетесь, і багато шось покинетесь, або й то, що змінено буде (властиво система). Одначе, на лист оглавний хіба листів пять ше не зніс (та й то тих, що підбавлялися уже сим роком: воно й се задержувало трохи роботу), а то вже всякий квиток за номером і легко по ему розшукать про що і до чого, що треба притулювати. Задержить ще хіба трохи переписування на біле, та на другий екземпляр. Так голову шкріб, що до століття не вийшов я з ними! Одначе якось воно своє буде шукать.

До Григорія Ів[ановича] я оце у Злат[опіль] написав: просю до себе завитать: все білше люду і дружнішої роботи буде, бо трохи затихло тут; а без людей не швидко просвітіся. Та ше як я удався: без людей смерть мені і се мов хвороба!

З сином оце й підписуюсь:

Брат, а з 22 числа ноября кум *Марко*.

Ше одна є справа в мене не пояснена (або їх і багато є) — се книгарство. Але в сам перед про сю справу, як звезду кінці і пропишу. Може шо і відки зараз окремо можна буде, або теж до матеріялів повернется.

Рахунок мали [гамазин] книжний у Чигирині завести — українських книжок — та ше ся справа ведеться. Скінчиться — пропишу зараз. *Марко*.

Ще: Чи не можна б печатних конвертів скіко відіслать мені до Товариства, щоб не копіюватись жадному, хто его просить на свої потреби? Маруся оказалась грамотною і по-французьку, але все б легше і видніше б було, якби печатані були! *Марко*.

Треба — бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? Хоч і сто рублів на неї треба, вишліть на мене, я гроші зараз же. Так само треба і історію літератури. Хоч Огонов[ського], як новішої немає — се для уроків з дїтьми, малими й великими. Будьте на се спроможні, — бо діло не стоить се. Одгонились Барв[інським] та “Зорею”, але вона не вся, і далі стій. Потрібна задля семейного читання хоч така, як “Одісея” і инші класичні праці. Чи немає “Мифы класич[еской] древности”: переведених: усе на українську мову (хоч би по Штолю). Немає вже чим семейного читання заповняти: усякі мистики та белетристи уже попереचितуване. А се нужно б таки <...> <...>, шо і класичне шось за

святощ перечиталось би. Як має таке, то якось треба [зрахуватись] до <...>, як не раніше спорудить. Усе буде поплачене. Може й скоро вишлемо на се авансом грошей.

Марко.

Може є які альбоми, задля гостинних, — карти і картини і т. і [н]. Я ще з осені закавав фотографові поздїяти деякі історичні місця. Стїну, що одкопали на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму его усадьбу, городки, шпилі і т. і [н]. [Вовчий] та церкву як перекарасювали, вікна порозбільшували, а на усадьбі хати другому [...] строять і так і руйнують стїни та льохи в тїй усадьбі. Хотїв до начальства — та й зупинився. Хай [знищується]? Чи як? Мені тут рахунок дайте!

Марко

Був архіерей у Суб[отові] оце. І в пропов[іді] до людей райав сооружати школу ім. Хмел[ьницько]го. І мене на се підбивав — а я і не знаю чого его держатись. Райте. Служив сам і панахиду по Хмельницькому і муровані церкви, але я все-таки недвижимий стою, чи чїплятись за неї, чи ні?

Марко.

А за [й]меня, щоб записати у метрику, як сего потребує хороша російська, і батька Вашого, сестро, так і забулись: сповістїть, будьте ласкаві! Чи не можна б як прилагодитись, щоб і нам коли до Вас у Львів завітати: ми про се міркуємось часто і може б як справа з нашим Михайлеком, сему помогла? Радьте, будьте ласкаві!

2 р. 50 к. Це інтересу з Михайликових грошей за сей рік (а число 22 ноября (потутейшему стилю), хай буде початком року), а 2 р. 50 к. я своїх дарую, — хай за цей рік пять карбованців піде інтересу. З *Михайлеком Марія.*

Чи доля з колісочки, що з решета з-під гусенят, его чикає, чи яка; а треба і собі коло его шось захожуватись.

Арк. 67–70.

№ 26

[с. Суботів, 1899 р.]

Дорогий брате!

Оце ще надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити “Завалівки”, а це ж треба, бо й у д[обродія] Антоновича є згадка про “валок” і здається щось згадується і у Похїлевича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки “Суби”, що йде посередини села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярї довідались од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись, а я оце вперше почув і, провіривши, надсилаю і цей додаток.

Про инчі мої справи инчим часом. Мабуть не вдержусь у Суботові, та й ще коли б не у нїсенїтне яке село затаскали мене ... Однак я поки що почуваю себе на “мірі”, як кажуть.

Щире витанне моє і жінкине тобі і сімї. Я жду карток од М[арії] С[ильвестрів]ни.

Марко.

Сїдаю за “Матеріяли” з нестямкою.

Марко.

Арк. 108–110.

№ 27

[с. Суботів, після 21 червня 1900 р.]

Підспіла наче більша робота, то вже звісно з Матеріялами треба кончить, чи сюди, чи в піч їх повернуть, — а ніяк далі з ними бути! Потерплю ще з місяць. Та тобі складу і одвезу в Київ до Лот[оцького] — абищо, щоб передививсь і повикладав, що не варто, а що варто призвичаїв до діла, — а як все воно не варте, то его діло хай хоч і в піч підкладе, а купа нічого. Якби мені хто до поради дужчий од мене. Воно б багато більшу б вагу мало, — а без сего я не зумію ім придати всего, що бачу, що треба надавати. Є випадки, що я розкажу словами і запишу, а вражінне слухача і читача — не одне і осуд другий. А тим часом посилююсь усе зробити за сей місяць. Хіба над небесний випадок помішає. — Та й то ні! А тим часом за роботою жду книжок.

Я та жінка і хрещеник кланяємося і чолом бьем — Тобі і матері (жінці), і дочці.

Хрещеник казав, що, як виросте, то буде кращий за батька — громадянин України, хоч такий як Галицький Голова, — якщо мені не більший, то “налично”, як у нас кажуть, ударить Вам усім чолом!

Усякі думки забігають, та за сим разом — хай ще далі —

[Свяц.] брат Грушевський

Дороги брате і сестро!

Поздоровляємо з донею. Всего найкращого зичемо. Спасибі за пам'ятку про нашого Михайлека. Здоровенькій — цікавенькій собі вдався.

Марія.

Арк. 75–76.

№ 28

[с. Суботів], 7 окт[ября] 1900 р.

Дорогий брате!

Завештався трохи з перепискою матеріалу. І одначе, хоча я і не здолаю его і звести гаразд на лад, і списать зовсім набіло, одначе, то, як зумів, склав, без білової, перешлю зараз за сим усе складене у першу тетрадь про “дитину” поки знайдеться воно у світі Божому. Воно у ряд усе складене і не заномеровано, бо ніякої спроби на се й немає (там і так по 20 номерів є). То вже, як ласка, роздивіться на їх і куди до помочі оддати, то <...> не розпоруси їх, роздивляючись.

Часом якої справки треба кому, то будь ласка хай до тебе звертаються, або краще в редакцію, а тоді до мене, а звідси я вже дам усе, чого треба і названіє села і про [пронозчика], і все ...

Бо як тіко буде хоч оден хто покараний, то для уряду тутейшого це ниточка добра помішати усій справі. А далі будуть іти речі дуже й болючі і дуже чепки.

Правда, я зараз не пізніше місяця і другу тетрадь надішлю. Вона вже краще зведена і краще написана, а не все ще вкладене, що до неї і не докладно пояснено гри дитячі. Я був першою цєю дуже задержаний, бо такі речі є, що перед ними стоїшь ні в сих, ні в тих. Скаберьезність мене іла в деяких місцях. Одначе оце я вже більш мало б що поміг цій

першій тетраді. Як рада буде викинуть усе, то будь ласка сповісти, то я не буду дуже налягати на остані матеріали. Тим часом я боюсь, що посилки сеї не зумію по-французьки надписати, а в пошті заерепеняться, то зожди один день і зараз надішли мені. А може я як-небудь та сковеркаю.

Брат Марко.

1900 р. 7 окт[ября].

Кланяюсь сестрі і маленькій.

Арк. 15–17.

№ 29

[с. Суботів, 1900 р.]

Дорогий брате Михайло!

За листа дякуємо я, жінка і всі, що тут, скіко нас є. Найпотребніші тут книжки задля нас і найтрудніша з ними справа. Отже лист сей подає надію, що справа впорядкується з ними. Разом я прописав до брата Олександра, які потрібніші. Та, мабуть, не втерплю та й тут ще пригадаю. Назбиралося деяких і по два примірники книжок “Вісника” та “Записок”, а деяких ні одного, а деякі пошматовані та попаскужені; вибачай у сім слові, квочем. А варто хоча ув одним примірнику задля сего кутка мати “Записок” та й “Віснику” в порядок зведених. “Історію Русі-України” твою треба мати далі, бо є тіко 1-й т[ом]; окрема книжка історії укр[аїнської] літератури, хоча б і Огонов[ського], але і инчих людей воно, — теж давно потрібна. Добра книжка “Віс[ник], але мало біографій та й ні слова про зв’язок поетів. А ж зтоскувались за нею, а вона мало підсобила, — тіко ще ясніше потвердила, що література є й була. Потрібна також і повна біографія Ш[евчен]ка. Оце, що вже давно треба мати і впорядкувати. Набралась і ще низка, скіко потрібних книжок та відкладаємо, щоб не все разом.

Отже, яких бракує книжок:

“Віснику”: 1) за 1899 р. Іюль є книжка, а в ій немає 29–38 стор.; 2) за 1899 р. Ноябрь, 53–116 стор[інок] бракує; з цієї ж книжки немає 129–130 стор[інок]; 3) за декабрь 1899 р. немає 179–180 стор[інок]. Сего, 1900 р., не надіслано за май книжки всеї. Та в іюльській[ій] книжці бракує 47–60 стор[інок] про “Воскресение” Толстого. Та “Задля пана”, 80 стор., сама остання в книжці.

“Записок”: 1) немає 1891–1893 роки (мабуть по одній на рік тіко й було); 2) за 1895 р. — є 1–4 кн. (не знаю, чи більше не було); 3) за 1896 р. — є 1–6 (мабуть всі); 4) за 1896 р. — 1–6 (теж, мабуть, більше не було); 5) за 1897 р. є тіко 1–4 книжки, а іх більш, мабуть, було; 6) за 1898 р. — 3–5 тіко й є; а 7) за 1899 р. — перша книжка є, а більше не було. Сего року теж немає.

Зайві такі: “Вісник” — вересень, серпень і червень — на 1899 р., а “Записок” — 1898 р. — 5 книжка.

Одначе — зайвість — се річ добра, якби тіко і до іх подобирати, а то й так вони добре розбираються.

Шо зорвеш, радієш та береш. На деякі то запит був у багатьох примірниках. “Великі роковини” так окремо й розбираються — наче окрема книжка — до 7-х розійшлося. Та все ж оден примірник часописі потрібен цілком весь. От і прошю дуже, яких зовсім бракує, надіслати книжками, а те, що понівечино, листки самі у заказі прислати. На всі, які були адреси у Суботів (пана Яворського, Макарія Грушевського), тепера тіко на оден усе висилати: Чигирин, Суботів, Макарію Грушевському. Так аж до Нового року. Грошей я трохи вже через Лотоц[ького] переслав, а ще буду висилати й уперед. На гроші не голодуємо, а на книжки — так! Яка б книжка дорога на гроші не була, аби добра, — гроші зараз надіслані будуть, аби як тіко досталась сюди.

От наприклад: 1) словник (абияк вислали — зараз гроші висилаю хоч би і й 10 карб. або й 20); 2) географія; 3) а чи є вже той здається біографічний словарь, чи як его тоді звали, що зачинався ше в Києві А[нтоновичем]. Ся річ дуже цікавить мене і як є, хоча кусок, хоча на одну букву; а так само й словарь — словник, скіко є — стіко і перешли сюди. Декому надіслали словника. То чому ж не можна мені. Гроші буду надсилати через склад “Старины”. А то, думаю, заразом побільше передати, щоб не часто пересилатись.

Ой, мої матеріали?! Шо про їх сказать. Миші то не ідять. Мало, що і прибавилось, — ну а таки прибавилось! А тим часом, як отак наступлю себе, щоб рішитись їх чи саяк, чи так, то більше согласія є на те, щоб декотрі, що краще, впорядковане, відіслати, а цілком, моб по першому планові їх використать, я чи не в силі, чи боюсь за їх вартість, не розберу. Та, звісно, вже так не буде, а рішусь на шось. В остані часи я шось більше часу, здоровья і бодрости наживаю. А через се більше й корпа[ю]сь коло діла. Хоча мене підняло те, що не вмерло те, що я погріб і проклав попівський рух у С[уботів]і. Я, як довідався, я зразу ожив і все стало мати свою ціну у моїх очах. А це ше побачим, як воно буде.

Арк. 71–74.

№ 30

[с. Суботів], 19 березня 1901 р.

Дорогі брате і сестро!

Вичитали з “Віснику”: (Господь при нас!) шо й батька нашого не стало... Чи не можна од Вас як его пагрегу дістати й собі?

Тутні громадяне дуже сего б бажали. А з приводу сего, як би його й Олек[сандра] Яков[ича] добути пагрег? З свого властивого бажання я з жінкою вклінно просимо хоч нас самих тим часом пошанувати пагретом батька і инчих. А на примірників десяток і гроші зібрані. Повідомте — зараз же відіслано буде.

Хай покойний батько нас прощають: ми — його внуки, мабуть, і в половину не виїдем на працю свогогороджанську проти їх, — а силкуватися силкуємось і посилюємось, поки живемо. Обставини переприкрі! Але се нам ше більше дає не спати й працювати.

Гроші сі просимо повернути так. 30 рублів ото на пересилку, меж инчого, книжок, шо прохав я попередю. (А за січень “Віснику” сего року я таки не одержав і доси). Якби шо лишилось, то повернути, куди знаєте, аби йменням Тараса! У й[о]го Товариство ми

просили киян посилати наші гроші щороку, правда, не кажучи, що се членські зносини. Та оце “Товариство” повідомило, що залеглість є од нас аж 10 руб[лів]. Тут оце їх і шлемо. Щодо голосу, кому его припоручити, то просимо пораяти, як з сею справою бути надалі. Чи се яку користь матиме і чи окремо треба сповістити од себе й Товариство. Сотню й десять руб[лів], — що надіслали ми, — теж просимо повернути у Товариство Тарасове і на, звичайно, его потреби. Се наші власні гроші, а тутешні громадяне на прошлий рік сами від себе брались відсилати поскільки там, а сей рік порішили, що краще збором се робити, бо не вийшло тоді нічого. Правда перешкоди були: недорід, заробітництво плохе й инче.

Займає нас тут, властиво, нас самих (хай батько нас іще прощають, що ми не даємо супокою ім, але ми частій будемо нагадувати їх собі, хоча й не варті може, щоб пам’ятю тею себе живити!), що то треба розуміти про школу його імені в “рідній околиці” — де то саме? І яка має вона завбільшки бути?

Простіть і Ви нас! Сей без запиту сего було б трохи далі видко, — та не терпиться, бо думка, а чи не ся Чигиринська околиця має стати рідною? А як так буває, — то є тут багато де об чім повідомити наперед, що буде напевне і користь свою мати. Воно і без того користь буде може і більша ще, але ж як де барахтаючися і руки вже не змагають, то там будуть хапатись, що де попадеться. Та і ми тепер. Дрібніш і потім можна про се. А тим часом, як ласка, сповістїть. Батьків заповіт (хай Господь найблизше до себе пригортає, коли відбрав) та зворушив і деяких инчих людей: до нас, напр., почали листи надсилати і ті тувовиті та родовиті давні знаємі, звичайне по громадській справі, що вже давно охляли у справі і тим і не листувались. А що близче зараз є і що тон держали феруючий, — тепер знарошне зрекаються сего тону, хоча ми сіго не беремо і думаємо, що згодом і инчого ще може всього бути.

Ваші рідні *М. і М. Грушевські.*

Март 19 ч. 1901 р.

Діти наші як слід, по-нашому, батьківському поглядіві.

Михайлик Галочці співає: навчила баба повивальна: “А сова із гнізда ніженьками туп, туп, коли б міні не діточки, то гуляла тут, тут”. Єму хоть тільки повернуло на третій, а розказує багато казок. Бог зна що з іего буде. Цілує матір і батька.

М. Грушевська.

Арк. 77–80.

№ 31

[с. Суботів, 1901 р.]

Дорогий брате!

Чи не підсобив би ти мені в справі заведення доброї школи у Суботіві: министерська школа в Суб[отіві], де я, й законовчителем, і селянами, і министерством підведена під справу на преобразование її у професіональну школу. (Налягають, щоб небез[премінно] і[мені] Хмельницького, Але ся вже справа прилягла, бо мені се не дуже подобалось, хоча

громадяне на сходу (раді) прямо і на все горло сказали — “хай і Чаплинському буде, аби була”). — Ся справа не подобалась духовенству і на мене налягло, щоб і церковну 2-класну у Суб[отові] завести, задля того, як я догадуюсь, щоб задавить министерство. Я робив і на сего бога. Але устряв у другу парафію сего села новий піп — родич усього тутейшого, і головно, начальственного духовенства. Одібрало од мене приговор на церковну школу і віддали тому попу, наказавши єму, щоб справа не [гуляла]. Сей підліз під громаду і підорвав справу з министерською школою. 3-го дня оце сего місяця і дало воно приговор, шо согласне й церковну росширяти, школу, тіко аж через зиму, як запевниться, шо з министерської школи нічого вже не вийде. Інспектор же повідомив мене, шо преобразование школи министерської буде не раніш, як 1902/3 учеб[ного] року.

Нізащо справа лопне, бо як 2-класну школу заведе церква, то в ній всі діти будуть, — а министерської ні задля чого буде повишати (зараз вона 1-класна).

Я б хотів, щоб у таке становище, не министерську кинуть справу, а попівську, бо волючишою од попівської освіти я не знаю, — а й того шкода, шо у министерськи уже за сі три годи мого перебування та порядки — дуже по душі мені — велись.

Чи не даси якої поради?

Друга справа. Учитель министр[ської] школи Л. К. у “Л[ітературно-]Н[ауковий] Вісник” подав листів зо два, — щоб пропечатали, полагадивши на краще мову. Чи буде що з его прохання? Він, помощ[ник] <...> дирек[тора] заводу Осотнянського (забув призвище его), де і спектаклі задля народа ведуться часто дуже, і все українські і инчі (тутейші люди просять, чи не можна де, в крайку “Вісника”, тулити їх твори — яко “проби пера й чернила”, щоб чи не буде яка школа задля письма свого письменства з сего? Чи й з сії справи що буде?

Третя справа. Я не отремав “Вісника” за май сего року, — учителька мин[истерської] школи Яремко не отремала за апріль і май, — аж двох книжок і дуже зажурина. — Чи не можна мени і їй надіслати хоч би і заказ[ною] банд[ероллю] — на кошт, шо я лишив у тебе, — мени ж ище треба і X книжка прошлого, 1900 року, — на той же кошт хай пришлють.

Четверта. Предківці наші у мене гаразд глядяться, як треба я могу, не обробивши ні скіко, відіслати тобі, а як не спішно, то я б аж нарешт після усих тетрадів матеріалу свого іх подав би, зараз, опісля типів українців і закінчення роду смертю [мерлини]. Як скажеш? Чи хоч що там варто друку з перших 3-х моїх тетрадів? Чи в таким самим виді можна й далі подавати матеріали, чи спинити. Я нарошне такий обібрав спосіб, щоб утиснути у друк з дечим про якономію, політику і осьвіту селян україн[ських] і доглядачів їхніх. Певно, шо “село” без ознаки, яке іменно негарно заголовка, — краще б прибавить Українське, але й се невелика прибавка, — то, я аж допіру могу згодитись, щоб приставить зараз (а краще якби аж нарешті всіх матеріалив згадати), шо се є “село” Мордва Київ[ської] губ[ернії]. Як воно є тепер у Львові з сим ділом і що порает?

Небезпремінно (заказним) сповісти.

Твій брат Марко.

Арк. 132–135.

Дорогий брате!

Склалось якось так, що ми давно листувались. А тим часом я оце недавнечко побачився з братом Олександром. Та чи то вже я, побачившись, ожив, чи таки вже й так добре воно в мені накипіло, що я оце звертаюсь до тебе з проханням пробачити мені в усячині і все-таки запамогати.

Перша річ про матеріяли “село”. Я й сам деяким тетрадам не надавав жадної ваги. Найбільш остані з трех, переданих попереду. Гри дитячі, що передані увостане, я лічу, крім чого другого загальновідомими. А з наготовлених оце тетрадів я, що маю оце зараз надіслати до тебе, першу вважаю за саму найникчемнішу. Одначе рахую передавати їх усі хоча б і для того, щоб уже забути сю справу, як ше хоч справою можна таку працю назвати. А що вже через неї припадає терпець і гайка часу тобі, або кому вона ще передається, то се хай Бог і люде простять, бо я мав мету благу. Не хочу я, правда, дуже досаждати, хоча б і при добрі меті, та вже нехай, прошю, так буде, тим ще білш, що ніхто не застерігає мене. Надсилаю тетрадь про пастуха, та й прошю, як треба, то застеретти мене, щоб я білш не надсилав часом ні з <...ою>. За “Записки” невимовно дякую. Якби ще третій т[ом] твоєї історії. Я раявся з Олександром, чи не можна б вислати яку книгу на моє ймення прямо — тіко прибавивши щей чин мій — “окружному миссионеру”, яким я оце думаю побути, поки тіко спізнаю, що й на висилку на его книг з-за кордону не годен він — цей чин. З мови з Олександром я довідався, що Академічний фонд річ осібна од запомогового, навпаки тому, як я про се думав і через те не надсилав у сих роках нічого. Згодом я залагодю й сю свою недбайлість.

З приводу сего і так з других ще рахунків виникло у мене і жінки бажання доїхати до Львова. Воно се річ не остання була б. Влагодити сю справу, повинно, можна було б, хоч по слабуванню жінки, хоче щоб з рідними побачитись, повинні білет дати. За кон-систорію я певен, а поліції нічого вже тоді жувати охоту іхати за кордон. Якшо, справді, так скластися може діло, то як би саме так его пригнати, щоб найкоресніше воно вийшло — чи то вже літом, чи й зімою. Може я ше чим би був корисний на чому або в чім, то звичайно був би вдячний, як буду сповіщений.

А тим часом бажаю я і жінка усякого счастья і добра тобі й симі твоїй. Наш Михайлик (ми его здем Люнкою) скакунець чималий. Галинка теж скакає вкупі з ним.

1903 р. 23 маю

Брат Марко.

За “Записки” ще раз дякую.

Арк. 81–84.

Як живу? Після листу зараз учуяли конституцію. Ніяк не кончимо переживання часу. Народ зрадів новому ладу і ворущиться непомалу. Як жити по-новому? Радіємо і не ви-

римо своєму счастью. З ким поділитись життям? Тіко з народом! Але як би хтілось і з товариством! Та його немає

Брат М.Грушевський.

Арк. 89–90.

№ 34

[с. Суботів], 9 грудня 1905 р.

Дорогий брате!

30 листопаду я вкинув відкриту картку на твоє ймення і, на жаль, не наказав. А зараз за тим на пошті почали задержувати жадну кореспонденцію. Цікаво б знати, чи й картку задержали ту? З листом сим я б ще був відкладався, аж поки б геть уже не було все у мене порішене, а в життю конституційному сталіше й ясніше. Та через те, що не знаю, картка, чи пішла, чи ні, а се важливо, бо мене слідять, се вдруге, й через те, що бойкот з чавунками оце тіко що одліг і то, як слихи ходять, до 9 січня, а я мізкую, що може бути й швидче усякої задержки і вже, чи сьак, чи так, а нервую з власним життям своїм і без поради доброї з собою сам нічого не вradю. Може знайдеться хвилина в тебе відповісти про ось що.

Обурення, яке склалося в мені ще здавна, щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться “старими порядками”, тепера так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво, оте підроблювання совісти й чести її під той лад. Воно стає вже неможливим, а як струхнути з себе його, не знаю, думаю, що я його вже в собі не маю, ще з хвилини, як твій лист одержав, а його я прочитав разом з Маніфестом 17 жовтня. Та й мав я й спокій і тепло в душі на якийсь час, а властиво, як вийшов до людей і сказав себе ім, який я був до сього часу і який я зараз є. Була найвища хвиля раю, якої зазнати і в раєві я не бажаю. Певно переділити счастья я не мав з ким, але можна було й відкласти і я на тому й лишився. А тут, побий їх, святий Боже, старопорядники як заходились своєї, таки провадити і повертати колесо назад! А я підроблюватись сили вже не знайшов: не то Кармелюка в мені не стало, не стало й духу, а його вивітрювала стара Росія в мені непомалу. Так що мало що й зосталось і я вже не знаю, якою силою я обурююсь отак нервово і якою силою я вже скинув з себе геть усе, що натяг на себе через тиснувшу мене і всік коло мене Росію бувшу, бо зараз її не має — мій дух каже мені. Скинув і попівство своє хороше і хочу хоч часиночку побути собою. Ніхто так не певен, як ти, прости мене, що брехуном я народився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене остані крихти моєї сили. Скинув я своє попівство — поки що серцем ще тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або кривава ламка його. А я й трубою урядових брехень не хочу быть — гидко. Що ж робити?

Лист сей подам з Kiіва, мабуть, бо наваживсь оце 11 нашого студня поїхати до брата Олександра і до інших, як Сергій Олександрович тощо, проситись в які робітники — принаймі, щоб не примусовали дурити людей і ходити окільними шляхами.

Братерської відповіді твоєї чикаю таки на Суботів ще ...
9 студня 1905 р.

Брат твій Марко.

Боюсь, властиве, бути або стати з сеї хвили менш корисним, ніж можу бути. Осього — застерігай, будь ласка:

М[а]рк[о].
Арк. 85–88.

№ 35

[с. Суботів], 15/28 січня 1906 р.

Дорогий брате!

Багато скоїлось усячини що й до подій загальних і щодо власних! Гаразд і тих, і сих за сей час з'ясити собі не зміг і через те, що тіко здається мені обміркованим і то тіко про, властиво, себе, я оце хочу дещо сказати і напитатись. Колесо повернуло круто назад і печінки в мені геть поперевертало. Може ще раз схватиться у ручки старий з новим порядки, але се за стале і недалеке краще нічого не <...>. Сучасне ж таке, що більше тижня мою хату стерегли селяне, щоб козаки з жандармерією мене, або жінку, або й обох разом не вкрали. Воно смішно, але се про дещо каже вже, а також і примусює про себе й сімейку щось думати-гадати. Догадуюсь, що без слідства нарешті не обійдеться, хоч зараз притихло і хапати до тюрем наче перестали так жадобно, як почали були і панків, і селян — винно й не винно. Я гаразд і не знаю, чи краще ждати, поки сами одрیشать од служби, чи самому попередити їх, хоч би й обійшлося і без слідства — чого трудно сподіватись — і мене, як святого, нічим не зачіпатимуть, таки шукати собі свого шляху.

А тим часом потрібен був би кусок землі мені, головно на те, щоб хоч лиху годину перебути. Того, що сей кусок був би відібраний у спільність, при якихось постановах — я не боюсь, бо тоді вже б і життя не таке нужденне було б і я б усе віддав би, аби вже до цього дочикатись, не тіко земельки маєток. Бідонька тіко, що гроші мої положені у Госуд[арственный] банок на строк і до строку зосталося ще 4½ роки. І вийняти їх ніяк не можна наперед, як я не силкувався, як був у Києві. Ще не запитав тіко про те, чи не можна їх за гряницю перевести, то вже б тоді і "свідоцтва" на вклад грошей мали б силу, бо тут замість грошей "документів" на їх ніхто не хоче нізащо мати. Як ся справа, чи варто переводити гроші, куди, в який саме б банок? Ще не вдавався я до скаргів у вищі банкові інстанції і не знаю, чи варто се робити?

Якщо справа мати мені маєток і по-твоєму варта того, щоб за неї братись, то як натраплю такий маєток, що годився б навіть б небудь і путніше, ніж мати з його довілну тіко харч, а грошей у мене не достане, то чи не можна буде у тебе (прости, будь ласка) заратуватись, аби б удвох маєток тут тремати на Божих умовах? Хист мій здебільшого тобі, повинно б, відомий. Анітрішки я не подався, хіба ото тіко приголомшіння російське з мене що взяло було, але тепера я не можу — органічено не можу — поступитись нічим, щоб хоч краплю одбірало моїх сил і хисту у оту бесодню, до якої так працюовито хочуть знову вести. На маєткові, скіко я обміркував сам собі і скіко з людьми своїми, начебто

найкраще можна б було показати себе відповідно своїй органічній потребі і, заєдно, сучасному і надалшому, яке б воно не було, становищу діла.

Я немало показав свій хист в адміністративності ще в часи юнацтва, тим часом, я сей хист в собі ніяк не можу зачеркнути і, порівнюючи з инчими, низче себе не почувую і не почував ніколи і надалі з погляду на сі часи не хочу не поконкурувати. З цього боку я й на попівстві не дав зівка, та далі немає вже як бути через утиски. Та й час не той, щоб не брати всього, що треба взяти і до чого “призваний”. Реформатор з мене був би і в попівстві, по суті самої Біблії, не останній і не останній би вплив на сьому становищу я зробив би й на старій “гражданський” та не тут і не в сі часи. Отепер і видко, на якому б становищу я себе найкраще почував би. Пасивної роботи я не видержу нігде — хіба по півмільйону в рік, щоб за два роки купити своє становище і не втеряти нічого з сучасної роботи за сі роки (так написано!). Наймитом, поденним робітником у якого селянина я за харч згодніший бути, аби собою зостатись. Педагог з мене теж родимий, тіко не в фальшивих обставинах. На бистрію, як думаю собі сам, я вже пустився і тіко не видко й мені самому, чи зараз захлибнуся, чи ні. Я й не сам на неї пустився, а щось мене попхнуло і не довідаюсь, чи так написано вже було мені на роду, чи обставини своє зробили. А тіко я не то не пручаюсь, а навіть легше себе почувую і деколи шкодую, як часом ні за нюх тютюну пропаду, або часом дамся дурням одурити.

Мені шкодить, що я сам оден. Порадник і скіко співробітників — аж он як — мені потрібні. В Києві я застав самі нерви скрізь. А О[лександра] С[ергіївича] я не застав і раз у господі. Хоч більш десятку разів забігав. І врешті я не знаю, чи я в листі оцему зрозумілий і чи зрозумілий киянам, бо мого часу людей там немає, усе молодше коліно і за безліччю роботи та за переживаннями воно й само наче потрібує того самого, що і я.

Твій брат М[а]р[к]о.

Дякуємо за все й кланяємось. Листа ждемо. Жалійте нас.

15/28 січ[ня] [19]06 р.

Я б і вчитись згодився, якби спромога яка найшлась. І сею, і мене на матеріялах можна давати.

М[а]р[к]о Г[рушевський].

Арк. 91–94.

№ 36

[с. Суботів], 9/22 березня 1906 р.

Дорогий брате Михайло Сергієвичу!

Певно шкода й часу, і людей гаять побіля матеріялів моїх. А подати який ратунок немає як. Полагоджувати справу цю у попередніх зшитках теж не добуду способу, як би його це зробити. Головна біда та, що переписувати гаразд тут я не маю здоровья прямо, а найняти кого, нічого ніхто не розбере й тут. Зписувати зразу виразніше не можна ж через той поспіх, що повинен був бути при списуванню з мови чиеї, та й хто инчий подав записане од себе й те було на силу велику напівграмотними зведено на папір. Та й уся сила в тому, що ці матеріялці збиралися спершу зовсім не задля друку, а задля збірки

громадської, як то ще колись було умовлено громадкою і од мене одного, а од багатьох, і я частину й відсилав д[обродію] Лотоцькому, а дехто до мене. Думка була гуртом се діло виконати. От би я на зібранню був би читав з матеріалів, що там підходило під те чи инче питання про село і якимось би совість не вболівала б.

А позаяк збірки ніяк не довелося тоді зібрати, то справа так і залишилася і з нею я, як се вже — прости Бога ради — завиклось само собою, звернувся до тебе. — Пробувався ось я матеріал про школу виразніше пописати і дбаліш впорядковувати теж на місці, — що ж? Писця знайшов і ось теж мучимось непомалу і діло не йде вперед, — тим не йде, що я невелику маю на себе надію, коли хочу що викинути. Раз так було, що трохи не все вичеркнув, — а вдруге порішив нічого не вичіркувати і що є, подати до тебе і на тім заспокоїтись. От як воно буває. А як тепер зробити, я ще гаразд не обміркував собі цього, а як порішу вже до краю сю справу, то в той час і видко буде.

А оце я подаю (бо де ж ти дінесь?) до тебе таки знову ще зшиток — буде час переглянь і годитимиться, куди приткнути, приткни, а ні — під стіл у кошик його, а за гайку часу якось доведеться вибачити вже. Я перед Різдом оцим був подав про сей Суботів зшиток до Сергія. Він, навіть, зацікавився і заобіцяв дати притулок — у Києві, а як не схотять нігде друкувати, передати таки ж до тебе.

Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, невідомо. А кортить таки знати, чи вартий він чого. От — будь ласка — і поглянь коли на його і скажи. Оце збираю до оцих зостанків суботівської пам'яті і фотографії, чи варто б воно й фотографії б подати, наприклад, шпиля, трех криниць, сосни, баби, церков і т. і [н].

Чикаю відповіди.

Брат Марко.

[19]06 р. 9/22 марця.

Повітря тут таке, що насилу ноги підтягую, якби не “нова громада”, то здохнути не трудно. Маруся (до сього ще) здається на гарячку заслабла. Чи не подати б прелюдії до того шитку.

Арк. 95–97.

№ 37

с. Суботів, 20 вересня 1906 р.

Дорогий брате Михайле!

Ім'я моє, чи буде притемнене, чи зовсім невідоме, ділові не помагає і не шкодить, гадаю. А коли се так, то я б прохав і не подавати його, принаймі не битись ним у вічі і, головно, тим, що у Матеріалах тих будуть попадатись й инчі люде, як пригадую собі. Іх ще шкідніш виявляти урядові, хоча майже всі вони ув останні часи позабирані — кого куда попало. Як би ж на що потрібно таки було й отверто поховати моє імення, то я не поглядаю на обставини сучасні, щоб збоїтись іх: уже й так сил не хапає трематись далі ще... Та таки тремаюсь, бо маю надію, що я ще раз скористуюсь своїм становищем і може на сей раз краще... Через це, ще раз кажу, на діло треба дивитись і на вартість, чи поменшає вона од того, що імення видне буде, чи ні, та так і зробити. Взагалі, я хочу собі ви-

робити оден тіко підпис: “Мр. Г”, як де буду ще що подавати. Вся річ у мене з моім — хай уже буде — авторством у тім, щоб тутешні мої сусіди не відали, бо ім коли б шо упіймати, то впіймати, аби принизити мене перед урядом і вижити з місця, бо вся околиця селян їм докоряє мною. Але, я вже сказав, на се й не поглядаю: часи не того вимагають. Гидкіш не було ще, як зараз оце робиться навкруги. Якраз що наймізерніше було, те запанувало і нахабно ще як!... Руба все йде і через те іноді скнієш, а іноді й потішаєш, мовляв — се до кращого доведе чогось...

Щодо грошей, то я б прохав у себе їх залишити. До них я оце ще присилаю наших 15 карб[ованців], а австрійських 40 корон, щоб на їх мені висилати, що буде треба зі Львову і робити вкладки у Н[аукове] Т[овариство] і[мені] Шевченка, або куди ще надумається. Рахунок, звісно, для такого діла не зручно і не має коли вести тобі там, та вже якось воно та буде хай, бо дуже кортить, щоб там деяка і моя копійчина була, хоч про запас. Зараз я б прохав упорядкувати справу з “Л[ітературно]-Н[ауковим] Вісником”. У 1905 р. я гроші передплатив у С.Єфремова і мав його за сей 5-й рік не весь, бо 8, 9, 11-й і 12 книжок не одержав зовсім, та й ті, що одержав, прийшли у сьому, 1906 р. За 1906 рік я не надсилав передплати. То якби за оці кошти вислано було 4 книжки, що бракує за той рік і усі за сей, а там і надалі, як буде кошту хватати, а як ні, то я надішлю звідси. “Записок і[мені] Ш[евчен]ка” прийшло за сей рік 3 книжки і не знаю, чи надіслано мою вкладку, чи ні у Т[овариств]во, бо тоді саме біда коїлась у Києві. Якби знав, що грошей ще на що стане, то я б іще прохав надсилати, що коштовнішого, на твій погляд до моєї власної бібліотеки: читачів завше є у мене чимало, та й самому багато дечого б треба.

Хоч оден примірник 1 т[ому], як би його сюди мені дістати? Може як можна!

Кортить знати і за перекази мої з С[убото]ва, чи довго тревати їх, чи ні, доведеться. Я б малюнки хтів подати й до “Зорі” п[етер]бурзької, якби вже було про їх що відомо у світі святому. Та не все, мабуть, разом. Дива небагато, що “Вісника” не передплачує звідси ніхто: за всячину тут боязно, та вже й перехапали чимало людей на се здатних, а на місце їх сміття надають од уряду. За Київські курси учительські людей хапають і знову випускають, аби з посади прийняти й кацапню або так яку нікчемицю чорно-100-цю посадити. Часи гидкі-бридкі, аж нікуди вже, а люд хрещений скрегоче зубами — і тіко, поки що. А тим часом, хоч і заперет на все “Синодом” неухвалиш, а хтось та передплачуватиме “Вісника” ще.

Вдячні щиро за все і за вітанне.

М. Грушевський.

Суботів.

20/IX. 1906 р.

Арк. 98–101.

№ 38

[м. Львів], 1(14) травня 1907 р.

Дорогий брате!

Умовлялись ми побачитись з сім'ями своїми. А хто перший буде призначувати день, в який би його се зробити, про се й не умовились. Мені здавалось, що ти чоловік менш

вільний і від тебе б се залежати повинно. А ж шось довго нічого не чути. Так от я за оцим разом підкреслюю це ще раз і сповіщаю, коли б ти не призначив день, щоб у Каневі (чи може й у Києві ще, де тобі краще!) зустрітись і до Суботова таки завітати. Чи може що перешкоджає — то вже сповісти. А тим часом Христос Воскрес і наше шире привитання усім Вам.

М[ихайло] Груш[евський].

1(14) травня 1907 р.

Спр. 1285, арк. 293.

№ 39

[с. Суботів, 1908 р.]

В[исоко]п[оважаний] М[ихайле] Сергієвичу!

Через Анну Серг[іївну] передаю 12 зшитків: “Добробут селян на Чигиринщині”. Ув останньому зшитку “Появи”, а тут і родовід Грушів. Я б дуже хотів, щоб знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому. Також хотів би порадити, чи не краще б переписати усі зшитки. Часу бракувало переписати самому.

У Львові купують землю на метри — чи це варта справа? Як варта, сотню пошлемо і ми. Чи можна кусок землі в Росії подарувати “формально” То[варист]ву і[мені] Ш[евчен]ка у Львові?

Арк. 120–121.

№ 40

[с. Суботів], 12 вересня [1908 р.]

Высокоповажний Михайло Сергієвич!

Становище Марка (щодо душевного спокою) вельми погане. Гніт весь йде від школи і пан-отців сусіда, сусідів. Я прямо боюсь за его. По цілим дням в думках, кепсько спить: а людей нема с ким можно ему вибалакаться. Вибачайте що торбую Вас. Доволі свого у Вас лиха — а я ще з своїм, але не маю кращого порадника щодо его. Будьте ласкаві, найпокорніше прошю листувати до его. Просю і А[лександра] С[ергієвича] і Галю. — Може це дасть ему инший напрямок.

Пишу від его окремо — і прошю ніколи не казати цього ему.

Марія Грушевська.

12/IX.

Арк. 102–103.

№ 41

[с. Суботів], 14 листопада [1908 р.]

Дорогий брате!

Змучений я добре цим роком. Змучений, як ніколи. Вдруге не видержу.

Не сповіщали ми Вас (бо й сил не було на це), що 23 січня поховали ми свого Михай-

лика. А разом з тим — завіхіль така звідусіль пустилась, щоб викрутити з мене усе, чим я тіко й жив попереду і чим ще тримаюсь досі, при надії, що біса з два хто що вдіє, що вдержатись під таку крутнечу при пам'яті чудом хіба можна було.

Превельми, через це дякую за вітання з Флоренції і за останю картку, де питаєш, як живу і чому вістей не надсилаю. Спасибі Галі, писала недавно до нас. А ще раніш — по весні — мали листи від неї і Саші. У непогідь — це так завчасу було, що дякувати ми, не знали і зараз не знаємо й як!

Тим часом з легшого вже краю наче починає в'язти, хоч сидіти мені тут далі — така даремниця, аж нікуди. Самому себе стає шкода інколи. Про це, правда, краще балакати, ніж писати. І річ про це відкладаю до побачення. За цим же заходом я хочу подати на обрахунок твій моє бажання (може й безпідставне), щоб вислано було цього року Київські “Записки” моєму коледзі по Семинарію, скінчившому потім академію Юркові Корсуновському. Він, може, у кмітку тобі, часом бував, во дні они, у Ковалєвських. Здається з рідні їм, чи що він. Зараз він побичований не згірше мене. Здибав я його випадково у Києві, як бігав він по редакціях, де б що помістити з власного твору. Був і у “Вістнику”. Дещо я радив йому і він оце в листах до мене просить українських книг, словаря тощо. Як нашою думку йому б до речі було надіслати “Записки” абощо. Хай би собі він призвичаювався до діла. Як ти скажеш? Адреса його: Новозыбков, Черниг[овская] г[уберния], Реальное училище. Законоучителю Юрию Саввичу Корсуновскому! Був він довго без місця і без шеляга жие зараз, бо позички попередні все сплачує.

Ще в мене назбиралось було скікось усячини, щодо справ громадських; та вже другим разом буду сповіщати. Може побачимось, то ще краще буде, бо часу ніякого не маю на що добре, усе забирає школа, де я 24 уроки роблю на неділю під доглядом усякої гидоти.

Нехай подалі. Може більше полегшає.

Ще раз спасибі тобі за картку. Кріпко цілуємо всіх. Галинка не нарадується Київом минулим. Остані двоє пустотливіші стають чогось.

М. і М. Грушевські.

[19]08.14/XI. [Табель і пущіння].

Еге: похвалюсь, Юрко Каковський оце до мене з несподіванки привалив листа. Пригадай то собі, він був з нами у Борщагівці після твого диспуту.

Марко.

Арк. 104–107.

№ 42

[с. Суботів, 1909 р.]

Дорогий брате!

Щире спасибі за все і найпаче за участь в Матеріялах. Оце маю надіслати ще про дитину — школяра. Самий найлюбіший мені томик, хоч і не зрікаюсь думки, що він таким білш нікому, тіко мені, не покажиться. Але се діло погляду. Услід за ним я надсилаю і ученичі Матеріяли у VII т., може з їх яку статтю хто хоч виробить. А згодом за невеликим баром я надішлю й VIII-у. З власними творами попів, учителів, дяків і так грамотіїв з

Чигиринщини. Може й звідси яку хоч статтю хто зробить, і в текучих матеріалах її приростить, а ні, то хоч так замовить при отаких сілянських письмах, бо чисто вже їх облишити у списуванню села, якось не приходиться, коли й такий ще люд на селі є і робить на громаду, хоч і не друкованими творами вплив.

Та от ще яка річ. Сі три томики майже готові — на день роботи коло остатнього, а от де саме притулити томик з “Казками”. Казки ці доторкуються людини з коліски і по смерть майже. Але головно їх уживають у часи отакого підпарубовства. Оттут би я й хотів — саме після робіт шкільних і вмотити VIII томик казок, а твори самостійні письма зробити IX томиком. Та казки не списані у купу ще і час пройде чималий, поки се зробити можна буде. Якщо не швидко оден за другим друкуватись мають томики про дитину аж до школяра, то я встигну і се зробити, а як же підряд друкуватись будуть щомісяця, то я не встигну і заходюсь коло підпарубовства і парубовства. Як його краще?

Якщо про Суботів ще не друковано, то я ось набрів ще одного діда, що щось нового додає. Може б і його примостити до гурту. Ось як він ще переказує: “На Зеленому (острів на Тясміні) була Михайлівська церква до татар. А татари — це мій дід чув од свого діда — ограбили цю церкву і батько Богданів вистроїв оце на цьому місці, що й зараз вона є. На Зеленому — я малим був — знаходили два дзвони з тії церкви — зруйнованої татарами — оден витягли з каюки тії, бо Зелений серед води і під [ілом] були ті дзвони. Оден узяли у Мордвянську церкву і, либонь, і доси він є там, а одного, білшого, ніяк не витягли. Якби се тепер, то знайшли б способу, як витягти, а тоді не такий народ битий був і тіко гаками й знов тягти. Я б і місце показав, де саме треба тягти того дзвона. А то з Михайлівської перетягли Хмельницького дзвона, то там є, а тут і не має і не спроможуться на путнього дзвона”. Кіндрат Холод, літ, казав дяк, 82.

Я не одержав IV і VI книжок “Записок”. “Вісник” перестав іти до мене після жовтня. За листопад немає і за останні після не видко, може не йде вже він сюди, бо оце чигиринська книгарня-бібліотека, читальня, хоче виписати його до себе, то коли б не вийшло чого. Зичимо всякого добра і кланяюсь.

М. Груш[евський]
Арк. 122–125.

№ 43

[с. Суботів, 1909 р.]

Дорогий брате!

Вибач, що такого нечепурного планка я оце надсилаю. Може потрібен кращий і повніший, то не за великим баром я зміг би надіслати копію селянського усього плану.

Зараз одержав оце я листовну картку від К[ийвського] Н[аукового] Товариства з нагадуванням про передплату “Записок”. Як можеш, сповісти там, що я незабаром надішлю, або занесу передплату — не задержу. Книжку хай надішлють і нехай надішлють книжку III з минулого року, я не одержав чогось її. Може я і більше внесу грошей у Т[оварист]во це, як уже хоч трохи ясніше буде, куди мене поверне доля.

Власні мої справи ніяк не хочуть обійтись без боротьби, а на це я б уже часу не хотів гаяти. Ото тіко й тишу себе, щоб тут я щось вскубну й собі чого схочу.

Уклін наш і щире шанування до всіх рідних. Чикаю карток від М[арії] С[ильвестрів]ни.

Марко.

Арк. 130–131.

№ 44

[м. Таганча], 6 червня 1911 р.

Дорогий брате Михайле!

Оце тіко я зміг хоч деяк умірковуватись з своїм становищем на инчому місці...

Через якийсь тиждень буду у Києві і лишу гроші задля Н[аукового] Т[овариства] і[мені] Ш[евченка]. А ти, будь ласкав, сповісти про се Т[оварист]во і сповісти мій новий притулок по адресі: “Таганча” Київської губ. Каневськ[ого] повіту, мені”.

Якби ласка та вислали хоч на моє ймення — а то краще якби — на “Вістника” хоч скікась примірників “Тетьманського гнізда”, мав Болгарин оден перекласти його на свою мову, та не було звідки взяти на той час цієї речі...

О.В.Зарубина, що подала тобі малюнки віконниць Суботівських та околиці теї, не спромоглась якось зробити надпису на малюнках, а подала їх на чвертці паперу олівцем тіко намітивши той напис. Якшо там можна що розібрати, то, звісно, це б і добре, а як ні, то чи не подати його наново? Вона з таким захопленням робила ті малюнки і їздила попід хатами хоч часу в неї дуже бракувало, що приємно було б, якби її праця побачила світ та й її що припало за це. Зараз вона жиє у нас і пригадала мені про се і прохала довідатись у тебе про судьбу її праці. На околиці Таганчі та й тут у її, самій, знайти можна багато речей музейних, як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення, куди краще з цим обертагись, чи до Львова, чи до Києва я дещо задержую у себе, а дещо не знаходю способу, як добути з рук чужих у свої. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських. При нагоді може б дав ти яку раду і про се.

З великою любов'ю і повагою до Вас, при цій нагоді зо мною вкупі шлють тобі, Марії Сильвестровні й Катрусі привітання.

Марко.

[19]11 р. VI/6.

P.S. Цікаво б дуже знати, чи “Галицко-Русское Благотворит[ельное] об[щест]во” з виділами своїми дає себе почувати там — в Галичині? Чи поведе воно до чого, з чим, бува, й рахуватись треба? Або наше нове земство на Україні з його замірами.

Арк. 111–113.

№ 45

[м. Таганча, 1 січня 1912 р.]

З святками й Новим роком. Усього наймилішого!

Марко.

Арк. 114–115.

КОМЕНТАРІ

№ 1. Місце написання листа встановлено за змістом.

...гратиметься водевіль Кропивницького “По ревизіи” — Ідеться про одноактний водевіль українського драматурга та театрального актора Марка Лукича Кропивницького (1840–1910), написаний ним у 1882 р.

Може з тобою і сестричка Галя — Ідеться про рідну сестру Михайла Сергійовича — Грушевську Ганну Сергіївну (у заміжжі Шамраєву, Шамрай); 1869–1943), яку в родині звали Галею. 14 червня 1891 р. обвінчалася у Владикавказі з поручиком 4-ї Кавказької стрілецької дружини В.І.Шамраєвим. (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий”. — 2006. — С. 274–275).

№ 2. Місце написання листа встановлено за змістом.

...мені тоді сказали теж саме, що й Грицеві Ів[ановичу] — Ідеться про двоюрідного брата М.С.Грушевського — Григорія Івановича Грушевського (1865–1933) — педагога, письменника. У ЦДІАК України (ф. 1235, оп. 1, спр. 289) зберігаються листи Г.І.Грушевського до М.С.Грушевського. Про нього див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий”. — 2006. — С. 195–206.

Грицеве місце, що я казав, “Грушевці” — ще празне і учительське і дяконське. Що він казав на це місце, чи подався? — Можливо, Марко Федорович мав на увазі свого брата Грушевського Григорія Федоровича (1863–1918). Протягом 1881–1893 рр. був псаломником у с. Трилісах.

Забув адрес і тим передаю через Луку. — Лука Полікарпович Скочковський (1863–1913) — від 1 грудня 1889 р. псаломник церкви св. Іоанна Златоуста у Києві. З 1 квітня 1891 р. по березень 1895 р. псаломник Йорданської Миколаївської церкви. Закінчив Богуславське духовне училище (1882) та Київську духовну семінарію (1888). Як провідний діяч семінарської громади у 1895 р. внаслідок доносу був звільнений з посад у церкві та консисторії із заборону служити в Київській єпархії і в першій половині квітня мав виїхати з міста. С.О.Єфремов зробив такий запис у своєму щоденнику про від'їзд Луки Полікарповича: “13 квітня (четвер). Зробив «визита» Луці Поликарповичу. Застав там доси численну громаду, бо Лука здавав бібліотеку новому бібліотекарєві і запросив деяких громадян для сього. Лука швидко покидає Київ і іде в Таврію, щоб дістати там вчительське або дяківське місце. ...Шкода, що такий поважний громадянин виходить з гурту. Йде врзтіч наша громада; така вже маленька зробилась, що аж страшно стає...” (Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник. Про дні минулі (спогади). — Київ: Темпора. — 2011. — С. 91).

№ 3 Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Слава Богу за благополучную дорогу туда. Пошли счастья и обратно тебе сюда. — У період від 29 травня до 29 червня 1892 р. М.С. Грушевський перебував у Варшаві, працював у Головному архіві, переїхавши до Вільно, звідки виїхав додому і, не заїжджаючи

до Києва, 4 липня прибув у Сестринівку (Див. М.С.Грушевський. Щоденник. 1888–1894 // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ, 1997. — С. 170–175).

У Вовків ще не был. — Ідеться про родину В. Н. Вовк-Карачевського.

№ 4. Місце написання листа встановлено за змістом. Дату написання листа вказано на підставі щоденникових записів. (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 176, 180).

...а без цього не дають [Трицеві] дяка. — Ідеться про рідного брата Марка Федоровича — Грушевського Григорія Федоровича (1863–1918), який протягом 1881–1893 рр. був псаломником (дяком), а також від 1885 р. учителем церковнопарафіяльної школи у с. Трилиси.

М[ихайло] І[ванович] ще думає посидить у Києві, пока я збігаю у село і вернуся. — Можливо, йдеться про Мартиновського Михайла Івановича, який у 1892 р. закінчив Київську духовну семінарію. За спогадами С.Єфремова, члени семінарської громади збирались на свої диспути “по квартирах тих громадян, що покінчили вже семінарію й мали в Києві дяківські та вчительські посади”, зокрема, “у дяка покровської церкви Мартиновського” (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — К.: Темпора, 2011. — С. 357).

Здається, я матиму потребу бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тар[аса] Федот[овича] Грушевського — Тарас Федотович Грушевський (бл.1843–1897), внук Максима Дмитровича Грушевського. Не встановлено, що він дійсно належав до роду предка М.С.Грушевського — Данила Груші (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: “Кий”, 2006. — С. 135).

Понаїзжали у Київ Крамаренко... — Імовірно, згадується про Крамаренка Макара Гавриловича, члена семінарської громади. Закінчив Київську духовну семінарію (1891). Впродовж 1892–1893 років працював наглядачем в Уманському духовному училищі. (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора, 2011. — С. 306, 651). О.Лотоцький у спогадах про українську громаду в семінарії зазначав: “Скоро познайомився я з іншими членами української громади, серед яких були й мої товариші по класу. З них найбільш припав мені до душі тоді многонадійний — гарячий та здібний — Макар Крамаренко. Доля після не судила йому виправдати ті великі надії. Впав він в око начальства з боку неблагонадійності і се закрило йому дорогу до вищої освіти. Учителювання, а після й попування на провінції, поволі пригасили святий жар душі його, і хоч пізніше він таки доскочив своєї мрії — закінчив київську академію, та вже то був не той Макар, що позначався колись великими якостями сміливої думки та енергії. Виринув він знову на широкий поверх громадського життя в добу революції, але не визначався проводом, самостійністю чи енергією, — ішов уже слідом за життям, куди воно вело його”. (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 53, 226).

Добрянський [з'являється] знову у Києві. — Добрянський Тихін Миколайович (1869–?) — член української громади. Закінчив Київську духовну семінарію (1893). Служив священником. Працював учителем. Друкувався у “Київській старовині”. Пізніше захопився кооперативним рухом — “був видатним кооператором на Київщині” (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 232).

№ 5. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Я у Степана взяв... — Степан (Стефан) Миколайович Кедреновський (псевд. Ст.Юрковиця, С.Юркевиць, Степан Гречинський; крип. С.Ю.; 1867–1894). Закінчив Черкаське духовне училище (1884) та Київську духовну семінарію (1890). Публікувався у журналах “Правда” (1892–1893), “Дзвінок”. У 1894 р. отримав місце священника Покровської церкви у м.Ставищі Тарашанського повіту, яке отримав завдяки своїй дружині — Олександрі Костянтинівні Войдецькій, що була онукою рідної сестри Захарія Оппокова — Марії Іванівни (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: “Кий”, 2006. — С. 365).

або Іоіля — Іоїль Мефодійович Руденко (1868–?). Закінчив Богуславське духовне училище (1884). Належав до семінарської громади. Після закінчення Київської духовної семінарії у 1890 р. брав безпосередню участь у житті громади, працюючи вчителем у початковій школі на Солом'янці й за словами О.Лотоцького “був дуже рухливий в праці та здібний, — визначався і добрим публіцистичним хистом” (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 55).

або Луку — див. лист № 2.

№ 6. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Учора їв кутю в Вовк-Карачевських. — Згадується про сім'ю Вовк-Карачевського Василя Никодимовича (1834–1893) — українського громадського діяча, перекладача, лікаря, члена Старої громади. Квартира В. Н. Вовк-Карачевського була одним із місць зібрань української семінарської громади.

Марья Ієрофеевна... — дружина В. Н. Вовк-Карачевського.

Марія Вас[илівна] ... — дочка В. Н. Вовк-Карачевського.

Василій Вас[иліович] ... — Василь Васильович Вовк-Карачевський (1868–1923) — син В. Н. Вовк-Карачевського. Закінчив Університет св. Володимира. Учень В.Б.Антоновича. Автор праці “Борьба Польши с казачеством во второй пол. 17 в. – начале 18 в.” (опубл. в “Университетских известиях”, 1898–1899). Депутат II Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії (1907), член Української парламентської громади.

Я й випустив, що кутю їв і Ал[ександр] Яков[ич] з нами... — Олександр Якович Кониський (1836–1900) — український письменник, видавець, ключова фігура українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Від 1872 р. проживав у Києві. Член Старої громади. Один з фундаторів Літературного товариства ім. Шевченка у Львові (1873) та ініціатор перетворення його у Наукове товариство ім. Шевченка (1892).

Леон[ід] Павлович учора казав мені заїде. — Леонід Павлович Добровольський

(1867–1929) — український історик. Закінчив 1-шу Київську гімназію (1885) та Київський університет (1890). У роки навчання в університеті належав разом з А. Синявським, К. Арабаджиним, Б.Кістяківським та ін. до драгоманівського гуртка, але не був його активним членом. Перебував у дружніх стосунках з М. Грушевським під час навчання в університеті, про що свідчать щоденникові записи М. С.Г рушевського. Під впливом В.Б.Антоновича наукові дослідження присвятив історичній географії та топографії Києва, його околиць, Київщині: “Змиевы валы близ Киева” (1909), “К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева” (1912), “Київщина та Київ у працях М.Грушевського” (1928) та ін.

...хоча я обіщав бути у Григорія Николаевича... — Григорій Миколайович Грушевський (1867–1938). Закінчив Київську духовну семінарію (1890). С.Єфремов називає його одним із ініціаторів створення української семінарської громади. Як засвідчують щоденникові записи Михайла Грушевського, їхні взаємостосунки були досить тісними. У ЦДІАК України (ф. 1235, оп. 1, спр. 289) зберігається декілька листів Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського. Після закінчення семінарії та одруження з О. В. Ранцовою Григорій Миколайович працював спочатку вчителем у м-ку Кам’янка Чигиринського повіту. У листі від 19 жовтня 1891 р. до Михайла Сергійовича він сповіщає: “м. Каменка, 19 октябрю. Коханий брате! Здоров будь! Як там тебе Бог милує? У нас вже почалась робота давненько. Я працюю у школі, а жінка у себе в хаті. Твій брат Гр.Гр.”. З доповненням від О. В. Ранцової: “Дорогой новейший братец, Мы уже совсем устроились и за работу принялись. Я очень беспокоюсь о киевских друзьях... Любящая О. Грушевская” (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 24–27). Деякий час Михайло Сергійович та Григорій Миколайович не листувалися. Окремі громадяни вважали, що донос на семінарську громаду написав саме Григорій Миколайович. У справі 289 зберігається лист Григорія Грушевського, написаний ним М.Г рушевському після тривалого мовчання 2 липня [1899 р.] (рік написання встановлено за змістом). В цьому листі Григорій Миколайович заперечує факт доносу. З огляду, що ці події згадуються і в листуванні Марка та Михайла Грушевських подаємо текст листа: “Дорогий брате, здоров будь, як поживаєш на чужині? Давно я тебе бачив, та й давно з тобою говорив. Замовкли ми і мовчимо собі, і мовчимо. Неначе зарікались собі, або не дай Боже, одрікались оден від другого. Що за причина такого довгого і упертого мовчання? Подумаєшь і сам гадки не дасишь. Невже ще довше будемо мовчать? Ні, так не може бути. Чую, що мовчуном мені быть не під силу.

Обізваний я шпіоном, доносчиком, гнобителем, слов[ом], хуже невірною. Що за причина, Бог відає. Весь гурт сказав: «повінен смерті», такий присуд мені. Позаочно осудили мене і прислали карний приговор (Руденко Іюль прислав), а мене перед приговором і не допросили. І от, як бачишь, брате, я осужден на моральну смерть. І якби я не мав моральної піддержки в сім’ї, дійсно затягнуло б життєве болото в своє багно. Вірую, що Бог не допустить до сього и не обвинює о нем. Уповаю, що Господь дасть мені силу достойно ходити званію, до котрого призваний и нести хрест життя безропотно.

В нашій кутку нас чотирі чоловіка. Римаревський років два сторонився мене. Від нього я взнав, від чого мені такий присуд. Хоча не скажу, чи все він мені сказав. Аби-то

то я доніс на весь гурт, кому слідує, що через мене скоїлась біда Скочковському, словом в такому [...] брехні, за котрих всі відчахнулись од мене, як від зачумленого, а ласки у них я не прошу і теж самостійно, без посторонньої підмоги, совіту вертишья в життєвім колісі.

В Києві давно був; після такої осоруги якось ніяково до них обернатись. Слава тобі Боже, що тепер «Вістник» є, в котрому черпаєш дух животворящ. До тебе я давно збирався обернутись. Та дядя о. Ігнатій казав, що для тебе небезпечно, як багато з України листів йде і так час ішов, а я все мовчав і от рішився до тебе заговорить. Запевняюсь, що ти відгунеся до мене. Все-таки ти мене хоть трохи знаєш. Чи згідний я на такі вчинки, в котрих мене винуватять і за котрі мене карають. Хоча ти із листа мого до громади 94-го року надумав, що вихожу я із громади і писав мені «вернись», але я ніколи й [не] думав одрікатися. Як що-не[будь] і було не до сподоби громаді в листу 94 р.. то це виникло тутешнім становищем і, хоча я впа в той час в різномисліє, то все-таки громаді нужно бути толерантнішій. Овсім нашій громаді в ріжних питаннях не личить сектантський дух нетерпимости. Тепер я, яко изгнанник, не знаю, як хто у громади поживає, що роблять, що думають, словом, не знаю і духового життя зо всіми його інтересами. Для мене тепер лишить спроможности спільно працювати, а то ж черпать опит із загальних здобутків громади. Певно звізд з неба не знімав би, а все-таки терпеливо, не ліностно робив би ту маленьку мурав'їну роботу, котра теж має вартість для всієї сім'ї. Словом, мені нема можности споминать батька нашого в сім'ї вільній, хоча невеликій. А я теж й я знов [...] і жить без громади тяжко, а при українській індивідуальности шкодливо..." (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 144–149 зв.). Як стало відомо зі спогадів С.Єфремова на громадівців доніс семінарист П. Гдішинський. Див. лист № 17.

...“представил свой отзыв об Ольге Владимировне...” — Йдеться про дружину Г.М.Грушевського — Ольгу Володимирівну Ранцову (1867–1945), росіянку з Петербурга, яка навесні 1890 р. приїхала до Києва разом з українським письменником та публіцистом Т.Зінківським. Згодом познайомилась з членами української семінарської громади, зокрема і з О. Кониським, який присвятив їй навіть своє оповідання. 1.09.1891 р. обвінчалася в Йорданській церкві з Григорієм Миколайовичем Грушевським. Одним із свідків на весіллі був М.С.Грушевський. Про це одруження у щоденнику М. С. Грушевського залишився запис: “2 [вересня 1891 р., понеділок]. Вчора одправили ми весілля Грицькове; пройшло щиро, тепло — й не сумно; вже що було на серці — а було весело. Привели на паракорд о п'ятій, Я був за боярина в Грицька. Грошей він не добув, прийшлося дати йому всі 70 [крб.]...” (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 125). О. Г. Лотоцький теж згадує у спогадах про Ольгу Володимирівну, яка “до справи української ставилась з прихильністю”, але стала “причиною отого заворушення в громаді”, поскільки в неї закохався навіть Л. П. Скочковський. Зі смертю Т.Зінківського вона “ще ближче стала до громади” і “вирішила... пришвартувати корабель свого життя в тихій пристані кого з членів громади... І вибрала на всіх нас велике здивованне — людину найменш інтелігентну, найбільш обмежену — Грицька Г[рушевського]” (Див. О.

Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 68–69).

№ 7. Місце та дату написання листа встановлено на підставі запису М. С. Грушевського у щоденнику: “24.I.[1893 р.], неділя.

...Одібрав учора од Марка лист, що наче Вовки так і не одержали мого листу, а в «Зорі» названо «Громадський рух» заспеціальним”. (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 197).

...в статті, що в “Записках” ... — Мається на увазі стаття М.С.Грушевського “Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці”, вперше опублікована в: ЗНТШ. — Львів. — 1892. — Т. I. — С. 1–28. Підпис М.Сергієнко.

В 1-му № “Зорі” ти в статті, ... названий “дуже заспеціальним”, ... — Йдеться про статтю Івана Франка “Наше літературне жите в 1892 році”. Аналізуючи стан літературного руху, І. Франко називає три центри духовного життя Наддніпрянської України у 1892 р. — Харків (Лівобережжя), Київ (Правобережжя), Одеса (Новоросія). Зокрема відзначав, що в Києві спеціального літературного руху “...тепер, — сімло можемо сказати зовсім нема. Письменники, що пишуть українською мовою, є в Кіїві, хоч не в великому числі, та живуть вони кождий про себе. Письменників тих не гук: Нечуй Левицький, Кониський, Самійленко — ось вам і всі виднійші. Панас Мирний після «Лимерівни» та «Перемудрив» (написаних трохи чи не 10 літ назад) якось затих. Затих якось і молодий автор прекрасної повістки «Бех-аль-Джугур», друкованої колись у фельетоні «Діла», письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії; правда его пізнійша, трохи більша повість «Свої й чужі», котру я читав у рукописи, значно ослаблювала ті надії. До київської групи укр[аїнських] письменників треба зачислити й обох авторів статей, надрукованих в першому томі «Записок» Тов[ариства] ім. Шевченка: М. Сергієнка і Тадея Рильського. Статя першого «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» — дуже гарна з погляду методичного, та трохи заспеціальна для «Записок». (“Зоря”. — Львів. — 1893. — Р. XIV. — Ч. 1. — С. 17). Згадані І.Франком твори — це перший друкований літературний твір М. С. Грушевського “Бех-аль-Джугур”, опублікований у 1885 р. під псевдонімом М. Заволока та найбільша за обсягом повість “Чужі й свої” (час написання 1884–1885 рр.), опублікована у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — 412 с. Очевидно І. Франко не відав, що автор цих трьох публікацій — один — М.С.Грушевський. З приводу такої оцінки М. С. Грушевський зауважив: “Се більш прикро задля галицької громади — яка ж можлива наукова діяльність гля них, коли й така стаття в них заспеціальна?” (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 197).

№ 8. Місце написання листа встановлено за змістом.

В тіпографії сказали, що коректурки 14/1 не послали і не пошлють, поки не приїдеш ти сам у Київ, щоб шрифту не розрушать. — Ідеться про друкування у друкарні

Університету св. Володимира В.І.Завадського першого тому актів Барського староства XV–XVIII, що вийшли у двох томах (першому і другому) восьмої частини “Архива Юго-Западной России” — “Архив Юго-Западной России. Часть 8. Т. I. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в.” — Киев. — 1893. — 505 с. та “Архив Юго-Западной России. Часть 8. Т. II Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в.” — Киев. — 1894. — 774 с. Відповідно до щоденникових нотаток М.С.Грушевського 29 вересня 1892 р. йому вдалося домовитись з тодішнім головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Ф. Владимирським-Будановим про публікацію цих документів. Друкування затягувалось і це викликало у М.Г. рушевського хвилювання: “...взяв коректуру й дуже незграбну. Багато вагань надали міні перші два документи, думав навіть викинути їх, але В[олодимир] Б[онифатійович] рішуче повстав на се.” “Неприємно, що так затяглося з друком...” (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 191–196).

В Архиві сказав Каманін, що все тобі одіслано. — Каманін Іван Михайлович (1850–1921) — історик, архівіст, дослідник пам’яток культури. Закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Від 1883 р. працював у створеному при університеті Київському центральному архіві давніх актів. Як свідчить запис у щоденнику від 26.I.[1893 р.] М. Грушевський одержав “...лист од Каманіна і брошури (“Барская околична шляхта до конца XVIII в. Этнографический очерк”. — К., 1892. — 17 с.), які “одіслав дідові і Ямпольським (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 197).

Ал[ександр] Яков[ич] одужав і уже 1 раз був у Вовків. — Тобто Олександр Якович Кониський, який в останні роки свого життя страждав на стенокардію. У листі до М.Грушевського від 14 лютого 1893 р. він повідомляв про себе: “На Різдво я занедужав. Тяжко нездужав. Лікар (як се я потім довідався) гадав 29 грудня, що я за дві години гину! Люде і попа, спасибі їм, покликали, сповідався, причащався, і отсе з тижднів вже потроху з хати виходжу, але зовсім дурний став і сили нема. У мене те саме, що й у Вас[иля] Ник[одимовича] — жаба” (Листування Михайла Грушевського Т. III. Ред. Л.Винар; упорядники: Галина Бурлака, Наталка Лисенко. — Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С.72).

Ів[ан] Сем[енович] (я его уже 2 рази одвідував) кородиться на живіт, але був веселий кожен раз. — Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838–1918) — український письменник, етнограф, публіцист. Від 1885 р. проживав у Києві. У 1895–1896 рр. жив у флігелі Сегета на Новоєлизаветинській вулиці, № 19 (від 1899 р. перейменована на вул. Пушкінську на честь 100-річчя від дня народження О.С.Пушкіна).

Сьогодні хотів бути з Ів[аном] Сидоровичем у драм[атичному] обществі... — Іван Сидорович Висоцький, секретар щоденної газети “Киевское слово” (виходила в 1886–1905 рр., видавець — С.В.Кульженко).

... на “Сватання на Гончарівці”! — Йдеться про комедію Г.Ф.Квітки-Оснот’яненка

— засновника художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. Написана у 1835 р.

Дядя з Ко[н]и[с]ким] був динутатом на Епарх[и]альному] Съезди духовенства. — Ідеться про чоловіка Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захарівни, рідної сестри матері М.С.Грушевського — Златоверховникова Михайла Даниловича (1842-1929). Випускник Київської духовної семінарії (1869). У 1878–1908 рр. був законовчителем 1-ї Київської чоловічої гімназії та одночасно настоятелем гімназичної Миколаївської церкви.

№ 9. Місце написання листа встановлено за змістом.

Позавчора був у Ковалівці. — У с. Ковалівка Васильківського повіту Київської губернії у 1892 р. був псаломником Грушевський Григорій Миколайович, якого і збирався відвідати М. Ф. Грушевський. У листі до Михайла Сергійовича від 12 листопада 1892 р. із Ковалівки Григорій Миколайович писав: “Псаломщикувать мені вельми не по душі” (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр 289. — Арк. 81). Див. лист № 6.

Може ця писулька аж в [18]93 році приїде, то од мене зараж же получи “истинное желание мое того счастья, какое тебе рисуется и как ты его понимаешь”. — Цей лист М. С. Грушевський одержав 1 січня 1893 р.: “Одержав сьогодні ж лист од Марка — дуже він тепло, аж дошкульно розказує за старих Карачевських” (Див. М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 195).

№ 10. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 11. Місце написання листа встановлено за змістом.

З Юрієм Ів[ановичем] якась катастрофа маєця бутъ — пирислав прошеніє, щоб его одставили од дяківства, щось є надумав видно. — Тобто з членом українського нелегального семінарського гуртка Юрієм Івановичем Каковським. О.Я.Кониський вбачав причину у прийнятті такого рішення Каковським у його родинному житті. “Був оце у мене Юрко Каков[ський]. Чи чуєте? Заходився скидати рясу! Мені здається, се просто афект на ґрунті життя більш родинного, ніж чого іншого. Радив я і благав переждати 3–4 м[іся]ці, да тоді вже. Ледве чи послухає”. (Листування Михайла Грушевського Т. III. Ред. Л. Винар; упорядники: Галина Бурлака, Наталка Лисенко. — Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С.115).

Черкаський видержав на атестата зрілості — Черкаський Іринарх Ювеналійович (1869–1941) – історик українського права. Закінчив Уманське духовне училище (1886), Київську духовну семінарію (1892) та юридичний факультет Київського університету. Був головою Правничої термінологічної комісії та членом Комісії з вивчення історії західноруського та українського права. Короткі відомості про Черкаського І. Ю. є у листі Н. Д. Полонської –Василенко до А. І. Яковліва від 23 вересня 1942 р.: “Складніша справа з друком праці Ір.Черкаського: ми не знаємо, де він: його було заарештовано 20 липня 1941 р. і ми не знаємо, яка доля його: чи його вивезено, чи немає на світі” (Ігор Верба. Н. Д. Полонська-Василенко // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 36).

№ 12. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Адрес до 28: “Медведовка” — Медведівка — містечко Чигиринського повіту. У Медведівці жила мати М. Ф. Грушевського — Мар’яна Йосипівна Грушевська (Дишкант).

№ 13 Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

Степан одержав параховію... — Тобто Кедреновський Степан Миколайович одержав парафію у м. Ставище Тарашанського повіту в грудні 1893 р. (Див. М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий”. — 2006. — С. 522–523).

“Якось та буде” співає Купер’ян. — Можливо, М. Ф. Грушевський мав на увазі члена семінарської громади О. Г. Лотоцького, який мав псевдонім Купер’ян Спориш.

№ 14. Місце написання листа встановлено за змістом.

[Оферта] — Від лат. offero — пропоную; пропозиція укласти цивільно-правовий договір.

№ 15. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Маю “Збірник” твій... — Мається на увазі очевидно перший том “Етнографічного збірника”, виданий у листопаді 1895 р. за редакцією М. С. Грушевського. У ньому була вміщена “програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка” (“Зоря”. — 1895. — Ч. 21. — С.440).

...і “Запис[ки]”, V, VI (аж два) і VII т[оми], ... — Ідеться про “Записки Наукового товариства імені Шевченка” — всі ці томи вийшли протягом 1895 р. відповідно: Книги I–III.

№ 16. Місце написання листа встановлено за змістом.

Справивсь вже у Ант[оновича]. — Про зустріч з Марком Федоровичем В.Б. Антонович написав у листі до М. С. Грушевського від 16 квітня 1896 р.: “Вчора був у мене Ваш брат Марко і я удовольнив по змозі його діло” (Український історик. — Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен. — 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 409).

Чутка є, що ревизія буде (ревизія — перепись). — У 1895 р. у Російській імперії було затверджено “Положение о Первой переписи населения Российской империи” згідно з яким і було проведено перепис 27 січня 1897 р. Ініціатором перепису був російський географ і статистик П. П. Семенов-Тянь-Шанський.

№ 17. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Та тіко надало мені поїхать ще в Київ. А тут — не ереси и расколы, а роїна Ярусалуму! — Марко Федорович мав на увазі той факт, що наприкінці 1894 р. про діяльність української семінарської громади стало відомо керівництву семінарії та жандармерії. Зокрема про це повідомляв М. С. Грушевського і О. Я. Кониський у листі від 12 грудня (30 листопада) [1894 р.]: “Над Ельдорадчиком (тобто Л. Скорчовським — В.Ш.) ні сего, ні з того, а єдине «по усмотрению» отца декана повисла хмара: пристали до його: «Докажи,

що ти благонадежний і що у тебе ніяких збірок не було ніколи...» (Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 88). Більш конкретно про причини такої уваги говорить С. О. Єфремов у спогадах: «В паперах у свого брата, ректора семінарії я знайшов доноса од якогось священика, де почтивий панотець розповідав, що серед семінаристів шириться «хохломанство», що по селах вони поводяться наперекір «своєму званію» і, як він сам мав okazji перевірити, «львовския печати книги читают». Наприкінці подано прізвище Л. Скочковського як найбільшого спокусника юних душ». Окрім цього, «чистосердечно» розповів ректору усе про громаду, назвавши прізвища громадян, семінарист П.Дішинський, що був скомпрометований доносом на нього, вирішивши таким чином «покаятись» (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора, 2011. — С. 395–396).

...що ми всі переписані по фамиліям і через Нов[ицького] лежимо перед митрополитом — Новицький Василь Дементійович (1837–1907) — генерал-лейтенант окремого корпусу жандармів, начальник Київського губернського жандармського управління (1878–1902).

...чого ради й Луци предложено просити одставки в иншу епархію), — Див. лист № 2.

... як оповіцав мене А[лександр] Игн[атійович]... — Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) — історик, письменник, публіцист, видавець. Закінчив Київську духовну семінарію (1891) та Київську духовну академію (1896). Активний діяч української семінарської громади. Співзасновник видавництва «Вік». Працював в установах державного контролю в Києві (1896–1900) та Петербурзі (1900–1917). Член Центральної Ради. Один з ініціаторів та організаторів відновлення Української автокефальної православної церкви. Від 1920 р. — в еміграції.

... Степана... — див. лист № 4.

Далі стало слідство надо мною. — В архіві Київської консисторії зберігається справа «Об окончившем курс семинарии Марке Грушевском, обвиняемом в подстрекательстве прихожан с. Худолеевки. Начато 12 сентября 1894 г. Окончено 6 сентября 1895 г.» (Цит. за: Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора. — 2011. — С. 673–674). Про результати слідства над Марком повідомляв М. С. Грушевського О. Я. Кониський у листі від 21(9) грудня [1894 р.]: «Слідство над Марком пройшло вже. Ті, що читали, кажуть, що падає «неблаговидная тень» і що зовсім доброго присуду сподіватись трудно. Втікаючи від військового відбутку, Марко опинився учителем в Мордві, але квилить-голосить, щоб вирватися звідтіля куди-небудь, хоч і гірше, аби інше». (Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 90).

Динисів адрес: «Университетский спуск, № 15. Олександра Николаевна Белоновская, для него». — Імовірно, згадується Денис Пилинський.

1) граматок Куліша... — Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український письменник, фольклорист, етнограф, критик, видавець, історик. Автор українського правопису «кулішівка». Наприкінці 1857 р. у власній друкарні в Санкт-Петербурзі

опублікував українською мовою перший на Наддніпрянській Україні буквар із читанкою: Граматка / [П.Куліш]. — СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1857. — 149 с. Друге видання з'явилося у 1861 р.

Щодо Асапа его [...], то се близорукість чиясь тобі донисла. Я, як був у Києві, то чув его, его послідователів речі і речі анти-Асапістів. Я — хоч і здорово бідний душею, а нічого не знайшов у асапістів шкідливого для діла і діл організації кружка... — Можливо, під цим псевдонімом ідеться про випускника Київської духовної семінарії, який навчався в той час на юридичному факультеті Київського університету Черкаського Іринарха Ювеналійовича (1869–1941) і підтримував зв'язки із семінарською громадою. Цей період у житті громади, зокрема згадує у своїх спогадах О.І.Лотоцький як «внутрішню кризу»: «Крім зовнішньої катастрофи, якої жертва упав Лука, семінарська громада пережила ще кризу внутрішню. ... Дев'яності роки минулого століття були з погляду ідейних настроїв часом великої популярності марксизму. Піонерами та епігонами сеї quasi-марксівської течії в громаді були ті члени її, що з різних обставин виїздили з Києва до Москви для науки. ... Приїхавши на перші різдвяні вакації з Москви до Києва, сі запаморочені люде з фанатизмом прозелітів виступили в громаді з своїми новими гаслами. Знайшли вони тут досить нечисленну підтримку — в особах, згадуваних раніше [Іринарха] Ч[еркаського], що в той час запопадливо кидався на все опозиційне... Змагання були гарячі на протязі більш двох тижнів, і московські піонери безславно скраховали... Про засади марксівської теорії не дебатовалося в громаді, — бій шов на більш болючому для неї питанню про ролю національного чинника в людському життю. Громада, що більш десяти літ трактувала справу національну взагалі та українську зокрема, показала свою ідеологічну підготовку та твердість своїх ідеологічних позицій на національному ґрунті.... В дальшому І. Ч[еркаськ]ий зробив ще одну спробу змінити національний курс громади, піднявши агітацію за прилучення нашої громади до студентської радикальної громади, яка моменти національні легковажила перед соціально-політичними. Але й та спроба успіху не мала» (Див.: О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 232).

№ 18. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Я з весни по селах все бував. Ніби б то жінки все шукав. Тим часом ти знайшов і на клечанні й одруживсь. — Михайло Сергійович Грушевський одружився з Марією Сильвестрівною Вояківською. Обряд вінчання відбувся 26 травня 1896 р.

Тут був і Дмитро. Я его до себе. А ти, ж, каж, як? Чуєш себе громадянином свого “отечества”, чи ні? Каже: звісно я, як і перше, є однаковий! — Добре, каж, давай же 5 р[ублів] у Товариство. — Ідеться про Грушевського Дмитра Миколайовича (1868–1909) — рідного брата одного з активних учасників української семінарської громади Грушевського Г.М., троюрідного брата М.С.Грушевського. Спільно з М.С.Грушевським був свідком на весіллі брата. Обіцяні на НТШ гроші Дмитро вислав, про що свідчить його лист: “Вельмишановний Михаил Сергеевич! Мині Марко посовітував передать оце пять рублів через Вас; якщо це не потурбує дуже Вас, то, будь ласка, поверніть их на звістие Вам діло.

Мою адресу передасть Вам Марко. Кланяється Вам Гриць. Бажаю Вам всего найкращого. Ваш Д.Гр.” (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк 33).

Я думаю, що у мене оце десь після Кузьми й Дим'яна буде це вже тіко одна робота і ніде скорше. — Тобто в другій половині листопада. День святих чудотворців-безсрібників Кузьми й Дем'яна відзначають 14 листопада.

Обернемось хоч і до Терещенка ... — Очевидно, йдеться про відомого українського підприємця та благодійника Терещенка Миколу Артемійовича (1819-1903).

Пророблено до Семена 8 місяців, — Тобто до середини вересня. День преподобного Семена Стовпника відзначається церквою 14 вересня.

“Батьків гріх” признана всіма дорогою, 8 коп[ійок] у нас — М. Ф. Грушевський має на увазі книгу О.І.Лотоцького: “Батьків гріх”. Оповідання Александра Білоусенка. — Київ, 1895 р., 44 стор. Ціна 8 коп.

“Живих струн” вертять усяке, а взять не візьме. — “Живі струни” — збірник пісень, виданий Б.Грінченком у Чернігові 1895 р. в серії видань для народу за № 15.

“Кобзар” складаються удвох-утрех купувати. — Імовірно, мається на увазі видання: Кобзарь: С портретом и видом могилы. — К. Изд. К. М. Гамалии, приобретенное Ф. А. Югансоном. Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. 1894. Перший наклад у кількості 2000 примірників був надрукований на кращому папері і коштував 1р. 50 коп. Другий — у кількості 4000 примірників коштував 35 коп. // vnam.org.ua/uk/704: Про атрибутування окремих видань творів Т.Шевченка у колекції МКДУ. 08.04.2014.

№ 19. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 20. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

... встигну тебе захопити в Києві, бо десь коло Покрови треба буде бути... — тобто близько 14 жовтня. Християнське свято Покрова Пресвятої Богородиці відзначається православними та греко-католиками 14 жовтня.

№ 21. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 22. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

Складаємо ми тобі велику подяку — я і жінка, що листом обізвався ти до нас. Якраз ми тоді вже добрались до Субботова. Я пишу вечерню правив і мені до пристолу подали твій лист. — 20 липня 1897 р. Марко Федорович Грушевський одружився з Марією Іллівною Ілліч. 3 серпня він був рукопокладений на священника Михайлівської церкви с. Суботова (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий” — 2006. — С. 137).

Мені здатними були і “джерела”, хоч і позичині, і етнографіч[ний] збірник. — Ідеться про видання заснованої у 1895 р. Археографічної комісії НТШ: “Жерела до історії України-Руси”/ Видано під редакцією Михайла Грушевського. — Т. I. — Львів, 1895. — 402 с.; Т. II. — Львів, 1897. — 376 с. та “Етнографічний збірник”. — Т. I. За редакцією

М.Грушевського. — Львів, 1895; Т. II. — Львів, 1896. У першому томі “Етнографічного збірника” була вміщена програма “до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка”.

№ 23. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 24. Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

Сего, 12 грудня, нам Бог послав сина. Мення єму — Михайло. — Михайло Маркович Грушевський народився 12 (14) грудня 1898 р. Помер у 1908 р. Див. лист № 40.

З них 8 карб[ованиців] на “Вісник” — Ідеться про “Літературно-науковий вістник” — місячник літератури, науки і суспільно-громадського життя. Наприкінці 1897 р. у зв’язку з 25-літтям від дня заснування НТШ та з метою розширення програми і обсягу видання журнал “Зоря” було реформовано у “Літературно-науковий вістник”. До 1907 р. виходив у Львові. У зв’язку з лібералізацією політичного життя в Росії видання “Літературно-наукового вістника” у 1907 р. було перенесено до Києва. Як зазначав М. С. Грушевський у передмові до першого київського номера, “...літературно-науковий вістник вступає в нову фазу свого життя, розширяючи свою організацію на російську Україну та стараючи тим повніше досягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напрямі, складі своїх учасників” (ЛНВ. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 1).

№ 25. Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

До Григорія Ів[ановича] я оце у Злат[опіль] написав: просю до себе завітать: — Григорій Іванович Грушевський переїхав у м. Златопіль Чигиринського повіту восени 1897 р. на посаду економа гімназії (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 119-122).

Треба — бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? — Очевидно, мається на увазі перший том “Історії України-Руси” М. С. Грушевського, що вийшов друком у 1898 році. Друге, оновлене автором видання першого тому було здійснено у 1904 р.

Так само треба і історію літератури. Хоч Огонов[ського], як новішої немає — Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — український філолог, доктор філософії (1865), громадський діяч. Ідеться про найбільшу працю О. М. Огоновського — “Історію української літератури”, написання якої розпочав автор у 1886 р. Праця залишилася незавершеною. У 1887–1894 рр. публікувалась на сторінках “Зорі”. Окреме видання: тт. 1–6 (1887, 1889, 1891, 1893–1894).

Одгонились Барв[інським]... — Барвінський Олександр Григорович (1847–1927) — український публіцист і видавець, педагог, історик і літературознавець, громадсько-політичний діяч. Ініціатор видання “Руської історичної бібліотеки” (започаткована у Тернополі в 1886 р.). Голова Наукового товариства імені Шевченка (1892–02.02.1897). Можливо мається на увазі його книга “Виймки до народної літератури українсько-руської XIX віку. Для висших клас середніх шкіл уложив Олександр Барвінський. Друге видання доповнене і перероблене”. — Львів. — 1893. — 379 с.

...та "Зорею", — "Зоря" — літературно-науковий та громадсько-культурний двомісячник. Виходив у Львові в 1880–1897 рр. Від 1885 р. — орган Наукового товариства імені Шевченка. Наприкінці 1897 р. у зв'язку з 25-літтям від дня заснування НТШ та з метою розширення програми і обсягу видання журнал було реформовано у "Літературно-науковий вістник", як єдиний всеукраїнський літературний орган.

Потрібна задля семейного читання хоч така, як "Одісея" і інші класичні праці. — Очевидно, йдеться про епічну поему Гомера "Одісея", перекладену на українську мову з грецької відомим українським композитором та поетом-перекладачем П.І.Ніщинським (1832–1896). У 1889 р. у Львові було опубліковано першу частину поеми (12 пісень), а в 1893 р. другу частину під псевдонімом Петро Байда.

Чи немає "Мифы класич[еской] древности": переведених: усе на українську мову (хоч би по Штолю). — Ідеться про книгу німецького вченого, викладача давніх мов та історії Генріха Вільгельма Штоля (1819–1890) — "Мифы классической древности". В двох томах. Вперше книга була перекладена на російську мову та видана у 1865 р. Друге видання здійснено у 1877–1880 рр., третє — у 1896–1899 рр.

Я ще з осені наказав фотографів поздіймати деякі історичні місця. Стіну, що одкопали на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і[н]. — Ці фотографії вміщено у публікації: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 26. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

...у д[обродія] Антоновича є згадка про "валок" ... — Можливо, мається на увазі вида-на Антоновичем Володимиром Боніфатійовичем (1834-1908) у 1895 р. "Археологическая карта Киевской губернии", в якій автор описує кургани та вали, розташовані на території губернії. В цій книзі нічого не згадується про вали в Суботіві. Автор повідомляє лише про кургани: "В селе есть городище, по преданию замок Богдана Хмельницкого; у села 2 другие городища — овалньня, каждое 700 сажен[ей] в окружности: одно к северу от села, другое в 2 вер[стах] к югу. У села есть четыре кургана". Щодо валів у Чигиринському повіті, то: "Мы имеем сведения о трех отрезках валов в Чигиринском уезде, но не знаем, находятся ли они в связи друг с другом: один из них известен между селами Оситняжка и Пастырское, затем два паралельно идущие вала замечены были у села Крымки и у села Матвеевки" (В.Б.Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. — Москва, 1895. — С. 113, 139).

...і здається щось згадується і у Похилевича (не знаю, де б дістати) — Ідеться про книгу українського краєзнавця Похилевича Лаврентія Івановича (1816–1893) — "Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках, и городах, в пределах губернии находящихся" / Собрал Л.Похилевич. — Киев, 1874. Книга містить описи міст, сіл та храмів сучасних Київської, Черкаської, частково Житомирської та Вінницької областей станом на 1864 р. Ймовірно М.Ф.Грушевський мав на увазі описання с. Суботова, яке

дав Л.Похилевич, де згадуються і вали: “Известно, что Субботов подарен еще отцу Богдана сотнику Михаилу Хмельницкому. Дом незабвенного Богдана стоял близ нынешней Ильинской церкви, которая им построена и служила для него домовою церковью. Еще около 1830 г. оставались от этого дома развалины стен, вышиною в сажень, но невежество допустило разобрать их для фундамента под церковь Медведовского монастыря. Теперь на месте дома Хмельницкого стоит гумно крестьянина; местами только заметны следы фундамента, по кирпичам выбивающимся из-под травы; а недавно раскопан и каменный под домом погреб. Двор кругом был обсыпан двумя ярусами валов.”

№ 27. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 28. Місце написання листа встановлено за змістом.

Я та жінка і хрещеник кланяюся і чолом бьем — Тобі і матері (жінці), і дочці.
— 21 червня 1900 р. у Михайла Сергійовича та Марії Сильвестрівни Грушевських народилася дочка Катерина.

Хрещеник казав, що, як виросте, то буде краций за батька — громадянин України, хоч такий як Галицький Голова, ... — М.Ф.Грушевський має на увазі, що на загальних зборах Наукового товариства імені Шевченка 21 січня (2 лютого) 1897 р. Головою товариства було обрано Михайла Сергійовича Грушевського, за якого проголосувало 52 особи, із присутніх 90 на зборах, а 34 голоси дістав О.Барвінський (ЗНТШ. — 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 6).

№ 29. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

...про “Воскресение” Толстого. — Мається на увазі публікація Євгена Вікторовича Дегена (1866–1904) — літературного критика, публіциста, перекладача, вміщена у “ЛНВ” у рубриці: 3 чужих літератур, в якій автор дає коротку характеристику поглядів та художнього таланту Л.М.Толстого, зокрема характеризуючи нещодавно опублікований останній його роман “Воскресение” (1889–1890, 1895–1896, 1898–1899), після публікації якого Святійший Синод у 1901 р. відлучив графа від церкви.

“Великі роковини” так окремо й розбираються ... — Ідеться про твір І.Франка — “Великі роковини. Пролог, говорений перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» в пам’ять столітніх відродин української народності”, який був написаний ним до 100-річчя від дня публікації першої частини “Енеїди” І.Котляревського. Вперше зазвучав зі сцени Львівського театру Скраба у виконанні письменника і актора Льва Лопашинського (1867–1914) на урочистому зібранні громадськості. Імпульсом до написання “Великих роковин” послужила атмосфера культурного руху, викликаного підготовкою до відзначення 100-річчя “Енеїди”. Після виголошення в театрі пролог був опублікований у низці періодичних видань та окремим виданням (за текстом “Літературно-наукового вісника” (Див. Літературно-науковий вісник. — 1898. — Кн. XI. — С. 129–136). У радянських виданнях творів І.Я.Франка твір не друкувався, за виключенням видання 1926 р., 21-й том. (Федір Погребенник. “Великі роковини” Івана Франка (lib.if.ua/franko/1321883885.html).

Та “Задля пана”, 80 стор., — Публікації під назвою “Задля пана” не виявлено в усіх випусках “ЛНВ” за 1900 р.

На всі, які були адреси у Суботів ... Макарія Грушевського), — Тобто молодшого брата М.Ф.Грушевського — Макара Федоровича Грушевського (1872–1916). У 1891 р. був призначений псаломником Петропавлівської церкви у с. Чорнявка Черкаського повіту (на місце вибулого М.Ф.Грушевського). У 1894–1898 рр. відбував військову повинність. У 1898–1900 рр. працював псаломником і вчителем у с. Суботів. (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий” — 2006. — С. 297).

...чи є вже той здається біографічний словарь, чи як его тоді звали, що зачинався ше в Києві А[нтоновичем] — Робота над словником, імовірно, розпочалася у 1893 р. Про це йдеться у листуванні О.Кониського з М.Дикаревим: “...тут заходилися люде скласти словар історичних діячів українських з початку історії і повести его так, що(б) з початку 1895 і друкувати его при «Зорі», отак як тепер словар Комарова. На лихо нам тепер бракує матириалу про чорноморців від часу, як осілися вони биля Кубані. Чи не можна через вас запобігти кого в Катеринодарі такого, щоб понявся до сієї роботи да посписував і при-слав міні коротенькі біографії видатніших чорноморських діячів по всіх сферах життя?” (Михайло Возняк. Олександр Кониський і перші томи “Записок” / З додатком його листів до Митр. Дикарева // ЗНТШ. — 1929. — Том СЛ. — С. 369). Ширшу інформацію про укладення біографічного словника подає у спогадах О.Лотоцький: “Не знаю, з чиєї власне ініціативи виникла думка скласти біографічний словник діячів-українців та чужинців, що яким будь способом спричинилися в своїй діяльності до української справи, чи навіть взагалі працювали на українській території. План цієї праці задумано дуже широко, увівши в її обсяг діячів найдавніших часів історичних. Отже, мимо свого значіння як справочника, ця праця мала задовольнити потребу в певному історичному компендіумі, якого тоді так дуже бракувало. Провід у цій праці належав В.Б.Антоновичу при найближчій допомозі молодого ще тоді професорського стипендія М.С.Грушевського. Крім того, співробітниками були видатні українські історики — В.І.Щербина, І.М.Каманін, М.П.Василенко, А.І.Істомин, К.М.Мельник, пізніше — В.М.Доманицький, С.О.Єфремов., Г.Л.Берло, Г.П.Ямпольська”.

“Мені доручено було організувати гурток співробітників, що опрацьовували біографії діячів з церковного поля. В той гурток входили мої товариші по київській академії: згадуваний вже С.О.Липківський, С.М.Іваницький (автор монографії про Гервасія Лінцевського), М.А.Шпачинський (автор монографії про Арсенія Могилянського), Г.А.Ярошевський (після — перший митрополит православної автокефальної церкви в Польщі), Е.К.Червінський, В.І.Селін, П.Г.Петрушевський та інші, більш випадкові співробітники.

Робота провадилася жваво. Про обшир її можна гадати з того, що словник доведено до літери О, а на кожу літеру припадало 200–300 життеписів.

Скоро після того, як М.С.Грушевський перенісся до Львова, вирішено було видрукувати, в числі праць Наукового товариства у Львові, перший том словника, що мав обі-

ймати біографії на перших п'ять літер алфавіту (А-Д). Малося на меті спершу видрукувати словник українською мовою у Львові, а після — російською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з п'яти осіб, яка мала остаточно зредагувати матеріал першого тому щодо його змісту. За кілька місяців комісія (р. 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже різнобарвний, а крім того оригінали деяких окремих біографій писались російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредагувати й саму мову словаря. Та на жаль, людина, якій було се доручено, затигла роботу аж на кілька літ, матеріал через те перестарівся, і для друку треба було його знову переглянути та оновити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна, і тому справа з друком спинилася. Оригінал (здається врешті з українським перекладом) передано Науковому товариству у Львові. Праця та, гадаю, не стратила своєї цінності, і колись буде її використано, коли стане на чергу справа видання біографічного словника діячів України". (Див. О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 170–171).

...а так само й словарь — словник, скіко є — стіко і перешили сюди. Декому надіслали словника. — Імовірно, йдеться про видання: Е.Тимченко. Русско-малоросійській словарь (У 2-х томах, К., 1897–1899), що публікувався за редакцією В.Науменка. У "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" (1896, т. 13, с. 440) повідомлялося, що редакція "Киевской старины" "розішле підписчикам" перший том.

№ 30. Місце написання листа встановлено за змістом.

Вичитали з "Віснику": (Господь при нас!) шо й батька нашого не стало... — Ідеться про смерть Сергія Федоровича Грушевського. Некролог про його смерть було опубліковано в "Літературно-науковому віснику" (1901, кн. 3, с. 220), де повідомлялося: "27 січня (9 лютого) умер від апоплексії член-основатель Наукового товариства ім. Шевченка Сергій Федорович Грушевський, батько Михайла (професора Львівського університета) і Олександра (молодого київського історика) — Грушевських, директор (краєвий інспектор) народніх шкіл Терської області, на Кавказі...".

...як би його й Олек[sандра] Яков[ича] добути натрет? — Тобто Олександра Яковича Кониського, який помер 12 грудня 1900 р.

...шо то треба розуміти про школу його імені в "рідній околиці"... — Сергій Федорович Грушевський заповідав своїм спадкоємцям заснувати на залишені ним кошти початкове народне училище у Владикавказі чи Києві у тій частині міста, де проживало малозабезпечене корінне населення. Будівництво народного училища було розпочато у м. Києві 1908 р. відповідно до рішення Київської міської управи на Петропавлівській площі (нині вул. Фрунзе, 164). Завершено у 1911 р. 23 грудня 1911 р. відбулось освячення трьохповерхового училища імені С.Ф.Грушевського, збудованого за проектом Е.Брадмана та Г.Кричевського у стилі українського модерну. (Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. ССLXIII. — С. 681–702).

№ 31. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 32. Місце написання листа встановлено за змістом.

Якби ще третій т[ом] твоєї історії. — Мається на увазі третій том “Історії України-Руси” М.С.Грушевського, що вийшов друком у 1900 р. У зв’язку з тим, що обсяг третього тому складав бл. 40 аркушів на засіданні історично-філософичної секції 21 листопада 1900 р. було прийнято рішення розділити його на III та IV. Накладом Наукового товариства ім. Шевченка було опубліковано: Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Том III. Перша половина. Ст. 1-320. У Львові, 1900; Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Том IV. Друга половина. Ст. 321-700. У Львові, 1901.

...тіко прибавивши цей чин мій — “окружному миссионеру”, яким я оце думаю побуту. — Окружним місіонером М.Ф.Грушевський був призначений від 1900 р. (Цит. за: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: “Кий”. — 2006. — С. 139).

З мови з Олександром я довідався, що Академічний фонд річ осібна од запомогово-го, — Академічний фонд Наукового товариства імені Шевченка (“Резервовий академічний фонд”) було засновано у 1897 р. з ініціативи новообраного голови товариства М.С.Грушевського з метою “... забезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацію для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук...”. З метою збирання коштів було обрано також комітет, який видав українською мовою відозву та розіслав її “до поодиноких осіб на Україні” (ЗНТШ. — 1898. — Кн. 1 — С. 3 (3 товариства. Вересень-грудень 1897 р.).

Запомоговий фонд для українсько-руських письменників імені Івана Котляревського було засновано при створенні у ці ж дні Українсько-руській видавничій спілці під час святкування 100-ліття від дня публікації “Енеїди” І.Котляревського (31 жовтня 1898 р. у Львові). Окрім заснування спілки було обрано комітет у складі М.Грушевського, І.Франка, О.Маковея та Заячківського і оголошено відозву. У відозві, зокрема, зазначалося: “Браття Русини! Серед пережитих нами щасливих хвиль всенародного нашого свята виникла гадка зробити якусь пам’ятку сих пам’ятних днів, гідну їх і здатну до дальшого розвою нашої культури. Зібрані під час свят на пораду українсько-руські письменники прийняли проект — зав’язати українсько-руську видавничу спілку в формі товариства по уділах з обмеженою порукою з найширшим кругом видавничої діяльності, а при ній запомоговий фонд для українсько-руських літератів імені Івана Котляревського. За комітет М.Грушевський” (ЛНВ. — Т. IV. — С. 102).

№ 33. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

№ 34. Місце написання листа встановлено за змістом.

...разом з Маніфестом 17 жовтня. — З метою вдосконалення виконавчої влади в Російській імперії у розпалі революції 1905-1907 рр. російський цар Микола II підписав Маніфест 17 жовтня 1905 р. (“Высочайший рескрипт”), який встановлював політичні

права для громадян Росії, недоторканість особи, свободи слова, віросповідань, зібрань, спілок. Передбачалося створення Державної думи як законодавчого органу імперії (указ від 20.02.(05.03) 1906 р.).

...не то Кармелюка в мені не стало, — Тут М.Ф.Грушевський згадує про керівника повстанського руху на Поділлі в 1813-1835 рр. проти національного і соціального гніту Кармалюка Устима Яковича (1787-1835).

...наваживсь оце 11 нашого студня поїхати до брата Олександра... — Тобто до Олександра Сергійовича Грушевського. Марко Федорович після народження дочки Тамари у 1905 р. запросив Олександра Сергійовича стати хрещеним батьком новонародженої. Збереглося два листи М.Ф.Грушевського до О.С.Грушевського:

“Дорогий брате Олександр Сергієвич!

Будьте найласкавіші – станьте за Хрещеного батька нашій доньці – тіко що народженній. Маємо її у хрест увести святками, або по святіх – коли найзручніш се було задля Вас. Через се і благаємо Вас не відказуйте і ідьте до нас Паску істи і й наб ласка велика була б, якби й з Мамою. Ми б дуже раділи і були б найдужче пошановані у своєму життю!

А тим часом ждемо листа, коли задля Вас найзручніше прибути до нас: тоді ми коні надішлемо – чи до пристані – чи до вокзалу.

(Бужин і Фундуклеевка) і тоді й христини улагодимо.

Щиро шануючи Вас М. і М. Грушівські.

Ст.Чигирин. с. Субботів.

1905 р.

20 марця;”

“Дорогий брате!

Дякуємо якнайщиріше за згоду ласкаву стати нашій доньці хрещеним батьком!

Повинно б, перше маю (неділя) найкращий день на хрестини. От ми будемо готові на сей день, а Ви якби за раніш приїхали хоч за день. Як не встигне уже Ваш лист дійти, коли саме Ви виїдете з Києва, яким трахтом –чи водою, чи чавункою, то я на всякий час у Бужин вишлю, а ні той сам виїду у південь 29 квітня і зожду аж до вечера, якшо запізниться параход. Але найкраще як би виспіли на ранок у Бужин, а за дня сего треба 0,5 або 4-й годині сісти в Києві на параход.

Ми думаємо, що параходом Вам краще їхати, бо залізниця набридає.

Тішимо себе надією, що Ви і після першого травня ще побудете у нас і спішити до Києва не будете. Ждимо і ждимо. М. і М. Грушевск[і].

10 квітня 1905 р.”.

Спр. 1285, арк. 263; 268-269.

...як Сергій Олександрович... — Ідеться про Єфремова Сергія Олександровича (1876—1939) — громадсько-політичного діяча, літературного критика, історика літератури. У 1891—1896 роках навчався у Київській духовній семінарії, згодом закінчив юридичний факультет Київського університету. Член семінарської громади. Один із засновників та активних співробітників українського видавництва “Вік” (1895—1918). Співпрацював у

періодичних виданнях “Правда”, “ЗНТШ”, “ЛНВ”, “Киевская старина”, “Рада” та ін.

№ 35. Місце написання листа встановлено за змістом.

Я перед Різдом оцим був подав про сей Суботів зшиток до Сергія. — Див. лист № 34.

Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, невідомо. — Як згадував сам С. О. Єфремов, його заарештували 29 грудня 1905 р. ввечері, коли він “... сидів у себе вдома і читав коректу першого числа «Громадської думки»”. 10 січня 1906 р. його перевели до Лук’янівської тюрми, де він відбув чотири місяці ув’язнення (Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — К.: Темпора, 2011. — С. 620–629).

Оце збираю до оцих зостанків суботівської пам’яти і фотографії, чи варто б воно й фотографії б подати, наприклад, шпиля, трех криниць, сосни, баби, церков і т. і[н]. — Ідеться про публікацію: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 36.

За Київські курси учительські людей хапають і знову випускають, аби з посади прийняти й кацапню або так яку нікчемницю чорно-100-цю посадити. — Чорносотенці — збірна назва низки російських монархічних і ультра націоналістичних організацій. Чорносотенний рух розпочався у Санкт-Петербурзі наприкінці 1900 р. 26 січня 1901 р. створено організацію “Русское собрание”. Серед ініціаторів створення цієї організації були потомок українського літописця В.Л.Величко, правнук декабриста, князь Волконський. Виникає низка чорносотенних партій, які були складовою частиною політичної системи Росії. Зокрема, у 1905 р. у Санкт-Петербурзі створено найбільш масову організацію “Союз русского народа”, а в межах імперії численні відділення цієї організації. Наприкінці 1907 р. нараховувалось близько 400 осередків з чисельністю 400 тисяч чоловік. В Україні чорносотенці були досить сильні і спиралися на зросійщену українську інтелігенцію та проросійське духовенство. У 1904 р. створено Київське відділення “Русского собрания”. 1906 р. створена Київська російська монархічна партія — найбільш впливова чорносотенницька організація в Києві. Головні принципи чорносотенців: православна церква – фундамент держави, самодержавство є головною умовою виконання історичної місії Російської імперії, російська мова — єдина державна мова, якою повинні користуватись в державних установах. У Києві існувало патріотичне товариство молоді “Двуглавый орёл”, яке очолював син історика церкви, професора Київської духовної академії С.Т.Голубева. Від 1905 р. монархісти об’єднуються в десятки, десятки в сотні на чолі з сотником, сотні в тисячі на чолі з тисячником, готові стати на захист самодержавства (Див. И.В.Омельячук. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). — К., 2007).

№ 37. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 38. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

№ 39.

Поштова листівка. Датовано за штемпелем. Місце написання встановлено за змістом.

№ 40. Місце і рік написання листа встановлено за змістом

Превельми, через це дякую за вітання з Флоренції. — 21 березня 1908 р. М.С.Грушевський разом з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною вирушив зі Львова у подорож до Італії. До подорожі в Італію Михайло Сергійович запрошував і брата Олександра, який на той час перебував в Одесі. (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 281. — Арк. 99). Грушевські відвідали Венецію, Неаполь, Рим, Флоренцію. 28 квітня 1908 р. повернулися додому (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 184–185). Враження від мандрівки М.С.Грушевський описав у публікаціях: Грушевський М. По світу: 3 подорожніх вражень: Австрія, Італія, Словенія, Венеція, Флоренція // ЛНВ. — 1908. — Т. XLIV. — Кн. X, XI, XII; 1909. — Т. XLV. — Кн. I, II; Т. XLVI. — Кн. IV, V.

...щоб вислано було цього року Київські "Записки"... — Тобто "Записки Українського Наукового Товариства", які видавало засноване у м. Києві в 1907 р. Українське наукове товариство. Протягом 1908–1918 рр. було видано 18 томів цього неперіодичного органу товариства. Редактори: М.Грушевський, В.Перетц, М.Василенко.

...у Ковалевських. — Можливо мається на увазі сім'я рідної сестри батька М.С. Грушевського — Марії Федорівни та Івана Калениковича Ковалевських. Один із синів Ковалевських — Костянтин у 1897 р. навчався у Київській духовній семінарії. Інший — Лев — у Харківському ветеринарному інституті разом з двоюрідним братом Грушевським В.Г. (на 1892 р.).

№ 41. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

№ 42. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

Якщо про Суботів ще не друковано, — Ідеться про публікацію: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 43. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

Зараз одержав оце я листовну картку від К[иївського] Н[аукового] Товариства з нагадуванням про передплату "Записок". — Ідеться про Українське наукове товариство у Києві, засноване з ініціативи М.С.Грушевського у 1907 р. Товариство видавало неперіодично "Записки Українського наукового товариства" (Ред. ком.: М.Грушевський, В.Перетц, М.Василенко). Перша книга вийшла у 1908 р. Третій том "Записок" вийшов у 1909 р.

Може я і більше внесу грошей у Т[овариство]во це, як уже хоч трохи ясніше буде, куди мене поверне доля. — У листопаді 1910 р. М.Ф.Грушевський змушений був залишити с. Суботів і переїхати до м. Таганча Канівського повіту (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)...— С. 166–170).

№ 44. Місце написання листа встановлено за змістом.

Оце тіко я зміг хоч деяк умірковуватись з своїм становищем на инчому місці... — Див. лист № 43.

Цікаво б дуже знати, чи “Галицко-Русское Благотворит[ельное] об[щест]во” з виділами своїми дає себе почувати там — в Галичині? — “Галицко-русское благотворит[ельное] об[щест]во” створене у Петербурзі 15 грудня 1902 р. Його засновником і першим головою був учений-славіст, філолог А.С.Будилович, одружений з дочкою русофільського діяча на Прикарпатті Адольфа Добрянського. Згідно зі статутом його метою було “оказывать всякого рода нравственную и материальную поддержку русским галичанам и их семействам, временно или постоянно проживающим в Санкт-Петербурге”. Від 1905 р. головою товариства став В.О.Бобринський, який послідовно проводив політику включення Галичини і Карпат, як земель “русинов”, тобто “русских”, до складу Російської імперії, головної захисниці від усіляких утисків. Щорічно російською владою через міністра закордонних справ виділялось 60 тис. рублів та 25 тис. рублів через міністра фінансів на потреби товариства. Ще 10–12 тис. рублів складали приватні пожертви. В 1907–1912 рр. товариство перетворилось у політичну і церковну силу. Серед його членів були члени Святійшого Синоду, два митрополити — Санкт-Петербурзький та Київський, п’ять членів Державної ради, декілька членів Кабінету міністрів. Головною метою організації було поширення російської мови у Галичині. Питання культурно-мовної орієнтації також було головним у програмі галицьких “москвофілів”, а від 1909 р. воно набуло політичного значення. “Москвофіли” пропагували ідею, що Галичина етнографічно та історично є “единая, неделимая Русь”, розділена з Росією лише нещасливими політичними обставинами. У 1907 р. русинські депутати Віденського парламенту влаштували маніфестацію. Один р лідерів “москвофілів” — Дмитро Андрійович Марков виголосив промову російською мовою. У 1911 р. російський уряд надав допомогу у розмірі 15 тис. рублів для організації виборів у Віденський парламент москвофільським організаціям.

Або наше нове земство на Україні з його замірами. — Ідеться про Київське відділення Галицко-Русского благотворительного общества. Дозвіл на відкриття відділення дав товариш міністра внутрішніх справ С. Є. Крижанівський 29 березня 1910 р., про що повідомив голову центрального правління “Галицко-Русского благотворительного общества” В. О. Бобринського. 9 квітня 1910 р. В. О. Бобринський вислав Інструкцію засновникам Київського відділення товариства. Згідно з Інструкцією діяльність Київського відділення регламентувалась параграфом першим статуту петербурзького товариства. Членами відділення могли бути лише “лица, исповедующие культурно-национальное единство всех ветвей неделимого русского народа”, а перші загальні збори Київського відділення повинні бути скликані “проживающими в г. Киеве членами “Галицко-Русского благотворительного общества”: Тимофеем Дмитриевичем Флоринским, Анатолием Ивановичем Савенко, Василием Егоровичем Черновым, Андреем Владимировичем Стороженко, Николаем Эммануиловичем Милорадовичем, Ольгой Андреевной Волковой, Николаем Васильевичем Мальшиным, Даниилом Сергеевичем Чихачевым, Софией Адриановной Гольмберг и Сергеем Яковлевичем Леонтьевым”, тобто особами, які були в той час ще й

членами російських націоналістичних організацій. Такі збори відбулися 5 травня 1910 р. у приміщенні Клубу російських націоналістів. Установчі збори відділення відбулись 6 вересня 1910 р. Головою відділення було обрано директора Олександрівської Київської гімназії М. В. Стороженка, секретарем — Д. С. Чихачова. Офіційне відкриття Київського відділення, “преследующего высоко гуманные цели оказания помощи единокровным и единоверным братьям, изнемогавшим под жестоким иноземным игом”, відбулось 23 жовтня 1910 р. На відкритті з промовою “о страданиях русского народа в Карпатской Руси” виступив граф В. О. Бобринський. На 1915 р. відділення нараховувало 209 членів (Див. Червоная Карпатская Русь — часть единой неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского отделения Галицко-Русского общества. — Киев, 1915. — С. 3, 14, 16, 18).

№ 45. Поштова листівка. Дату написання встановлено за штемпелем.

Листовна картка. Почтовая карточка. На картці напис. Український артист-маляр Амвросій Ждаха. Малюнки до українських народних пісень. Жертуйте на пам'ятник Т.Г.Шевченку у Києві! Видавництво “Час” у Києві. На лицьовій стороні картки ноти пісні: “Ой у полі, ой у полі, тай у Баришполі, там сиділи три козаченьки...” В г. Київъ Паньковская, 9 Профессору Михайлу Сергеевичу Грушевскому Дата на штемпелі не чітко. [1912].

Видавництво “Час” — одне з найбільших і найактивніших видавництв 1908–1912 років у Києві. Його фундаторами були: Василь Королів-Старий, Максим Синицький, Модест Левицький, Павло Петрушевський. Серед видань “Часу” були вибрані твори українських письменників-класиків і переклади з іноземних мов, шкільні підручники, брошури для широкого кола читачів, кольорові поштові листівки з текстами народних пісень Амвросія Ждахи. У рамках благодійної акції 1910 р. видавництво підготувало і випустило плакат з портретом і біографією Т. Шевченка. Кошти, виручені від реалізації друку, працівники видавництва жертвували на спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві. В 1911–1912 рр. Амвросій Ждаха ілюстрував серію поштових листівок на теми українських народних пісень.

Упорядкування листів та коментарі Варвара Шульги

ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Б. Грінченка

Боряк Олена Олександрівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, завідуючий відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, головний редактор журналу «Пам'ятки України».

Діденко Яніна Леонідівна – вчений секретар Національного Історико-культурного заповідника «Чигирин»

Дзюба Іван – о., аспірант Київської православної богословської академії, магістр богослів'я, магістр релігієзнавства, благочинний Бородянського благочиння Київської єпархії УПЦ КП

Євсєєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кукса Надія Василівна – старший науковий співробітник, завідувач відділу «Суботівський історичний музей» Національного Історико-культурного заповідника «Чигирин»

Кучеренко Микола Олександрович – провідний науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Левчук Ярослава Миколаївна – кандидат філологічних наук, в.о. завідувачем етнокультурології та культурної антропології Інституту культурології НАН України

Преловська Ірина Миколаївна – доктор церковно-історичних наук, професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Старков Валерій Андрійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Шульга Варвара Семенівна – науковий співробітник відділу джерел XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

І. Б. Гирич

М. О. Кучеренко

Я. М. Левчук

І. М. Преловська

В. С. Шульга та ін.

**ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО
НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ**

Збірник праць

Редактор *Людмила Петік*

Технічне та художнє редагування,

комп'ютерна верстка *Лілія Фадейкова*

Підписано до друку 17.11.14. Формат 60 x 90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. . Наклад прим. Зам. №

Інститут культурології Національної академії мистецтв України

б-р Т. Шевченка, 50-52, к. 710, Київ, 01032

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 3329 від 09.12.08.

Друк «Фірма « »

04073, м. Київ,